

KECSKEMÉTI KÁROLY

Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790-1848)*

„Az én szótárom ugyanis az SZ betűnél veszi kezdetét s az első szó benne 'Szabadság'.” – Ormós Zsigmond, 1834.¹

„Mit érek a szabadsággal, ha minden ember szabad?” – de La Motte gróf, 1834. november 22-én.²

1. Szabadság és egyenlőség

A haza, az alkotmány, a haladás és a reform kifejezések mellett a szabadság és a szabadságvágy a magyar politikai diskurzus kulcsszavai az Ancien Régime utolsó két évtizedében. Sopron város küldöttének 1833-as kijelentése, mely szerint „csak azokhoz szólok, kik liberálisok, az az igazságosok”,³ vagy éppen Kossuth 1847-ben leírt szavai – „én, kinck a polgári szabadság földi religióm”⁴ – sokat árulnak a két szóban forgó kifejezés ideológiai értékéről.

Mivel a magyar nemesség olyan történelmi alkotmánnyal rendelkezett, amely bőséggel biztosította az ősi és szent szabadságjogokat, nem a liberalizmus iskolájában kellett megtanulnia a szabadság dicsőítését. Minden ajakról ily szavak fakadtak, egy szónok sem mulaszthatta el a haza szabadságainak emlegetését, mely szabadságot pedig óvni kellett az oligarchiától, a kormányzattól és esetlegesen a nép kitöréseitől. A felvilágosult nemzedéknek, illetve a későbbi liberális generációnak nem kellett importálnia a kifejezést, elég volt, ha módosították annak értelmét.

A szabadság modern felfogása 1770 és 1790 között jelenik meg a magyar politikai gondolkodásban, a felvilágosodás filozófiája, a jözeinizmus, valamint a francia és amerikai forradalmak együttes hatására.⁵ József császárt dicséri azért Laczkovits, mert az felismerte, hogy „a' szabad írás, nyomtatás, gondolkozás és beszédnek megengedése által, melyek az embernek a természet 's Istentől adott leg-főbb adományai s tulajdonsági, melyeket senki el nem tilthat azon kívül, hogy magát az isteni 's természet törvényeinek által-hágásával vétkecsnek ne tegye.”⁶ Hasonló vélekedést találhatunk Decsy Sámuel *Pannon Főnix*-ében: „A szabados gondolkodás, írás, nyomtatás ... a hol e három dolog nincsen, nem kell ottan sem embert, sem tudományt keresni. A szabados gondolkodás oly természeti tulajdonsága a léleknek, mely nélkül nem lélek a lélek, hanem csak valamely alkotmányhoz (machina) hasonló való-

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: La Hongrie et la réformisme libéral-Problèmes politiques et sociaux (1790-1848). Fonti e studi di Storia moderna e contemporanea. Roma, 1989. 235-270.

¹ Ormós Zsigmond: Szabadalmú levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen. Bukarest, Kriterion, 1976. 104.

² Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. (a továbbiakban: OGYT) Szerkesztette: Barta István. I-V. Budapest, 1948-61. III. 719.

³ OGYT II. 473.

⁴ Bajza József: Ellenőr. Buda. 1847. 448.

⁵ Lásd H. Balázs Éva előadását az Actes du 3e colloque de Mátrafüred című kötetben, illetve Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I-III. Budapest, 1952-57. I., XXI-XXVI. (a továbbiakban: MJI)

⁶ Martinovics Ignác Oratio ad proceres-éhez írott kommentárjában. MJI I. 156.

ság ... és a ki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál a világon nagyobb tirannus.”⁷

Valószínűleg Hajnóczy József adja azonban a szabadság legstrukturáltabb és legteljesebb elméletét a korban: „Meg vagyok győződve arról, hogy a következő – törvénybe foglalandó – jogok minden egyént megilletnek, aki a nemzet részét képezi:

1. Nagykorúsága elérése után mindenki szabadon választhassa meg hazáját... Úgy véljük, hogy mindenki kívánsága szerint választhatja meg lakóhelyét hazáján belül is.

2. Mindenkinek jogában áll szabadon gondolkodni és gondolatait, valamint érzéseit szabadon kifejezni, akár szóban, akár írásban, akár nyomtatásban, akár más, neki tetsző módon. Ha rágalmaz, a törvény szigora sújtson le rá; ha a rágalmazó személye nem ismert, a kiadó, a nyomdász feleljen a rágalomért.

3. Mindenkinek jogában áll anyagi, vagyoni helyzetét minden törvényes és becsületes eszközzel javítani. Úgy gondolom, hogy az itt felsorolt természetes szabadságjogokat, amelyeket egy törvény sem módosíthat, mégis írott törvénybe kell foglalni, hogy megerősítsük a polgároknak a haza szeretetét. Amíg ez nem történik meg, beleegyeznék, hogy minden egyén gyakorolja ezeket a jogokat, hogy mindenki a nemzet tagjának érezze magát.”⁸

A három alapvető szabadságjog: a személyes szabadság, a véleménynyilvánítás szabadsága és a szabad tulajdonl hirdetésével Hajnóczy frontális támadást intéz a fennálló hatalmak mindegyike, az abszolutista állam, a katolikus klérus és a nemesség ellen. A földtulajdon szerzésének joga kulcsszerepet tölt be az általa elképzelt politikai rendszerben. „A föld, a rög teszi a polgárt” írta Holbach 1770-ben.⁹ Ugyanezt az elvet védelmezi Hajnóczy latin nyelven: „Individua itaque tantum ea, quae proprietatem terrae habent, legislativum nationis corpus esse.”¹⁰

A francia forradalom korabeli magyar politikusoknál és politikai íróknál (azokat értjük itt, akik nemcsak kronológiailag, hanem szellemi téren is kortársai voltak a franciáknak, hiszen a katolikus ortodoxia apologétái és a fennálló rend más védelmezői is óriási aktivitást fejtettek ki) imponáló az eszmék világos kifejtése, az óvatos megszorítások kerülése és az a könnyedség, amellyel felvázolták az arisztokratikus előítéletektől, feudális igazságtalanságtól és klerikális képtelenségektől megszabadult eljövendő Magyarország képét. Hajnóczyhoz hasonlóan Nagyváthy János is azt akarja, hogy teljes és abszolút legyen a lelkiismeret szabadsága. „Meg-sérteném hát a Nemzettség jussát, ha Vallása szabadságát Türelemnek nevezném: mert mikor én valakinek ez vagy amaz tselekedetét úgy el-tűröm ... még fennmarad nállam az annak el nyomására való Jus: és ha Jussomból el-engedek, csak Nagy-szívű vagyok, a mellyel sem mindenkor, sem mindennek nem tartozom. Azzal pedig, hogy valakit Szabadságával élni meg hadjak, minthogy magam is szabad vagyok, mindennek egy formán tartozom.”¹¹

A felvilágosult nemzedék szabadságfelfogásából egyenesen következik a polgári egyenlőség fogalma. Batthyány Alajos szerint „a köztársaság dicső szabadsága bizonyos megkülönböztetések által meg nem szorítható, körül nem írható; a kiváltságok és mentességek a régi barbár kor szüleményei, mely az emberi jogokat nem ismerte, a zsarnokok galád találmányai, haszonleső képtelenségek, melyeket az uralomvágy szült.”¹² Nagyváthy abból indul ki,

⁷ Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei. Budapest, 1885. (a továbbiakban: Concha) 39.

⁸ MJI I. 67-68.

⁹ D' Holbach: Système social ou principes naturels de la morale et de la politique. Londres, 1783. II. 52.

¹⁰ Ratio proponendarum legum című írásában. MJI I. 68. Lásd ezenkívül Tessedik Sámuel terveit, amelyeket Wellmann Imre elemzett az Actes du 2e colloque de Mátrafüred című kötetben. 63-71.

¹¹ Nagyváthy János: A tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak örömrói. A Nagyszívűségneél. 1790. (a továbbiakban: Nagyváthy) 17.

¹² Concha 129.

hogy az egyenlőség a természeti törvényből következik: „a Föld golyóbisán hatalmas társaságok egyenlőség mértéke felbillentetvén, a Közönséges Bóldogság fel-fordúlyon.” A természetes egyenlőséget nem más számolta fel, mint sokféle hamis boldogság feltalálása, az emberek mohó vágyakozása rangokra, címekre és kincsekre; így történt, hogy „az Istenség képeére gyúratott emberi Nemzetet egymástól el-szagatták”, és az emberek többsége örökös szolgaságra kárhoztatott, mi több, „az Egyenlőség mértékét is úgy fel-fordították, hogy ama fájdmát keserves panaszlással könnyíteni szokott Emberi Nemzet nem is panaszkodhatott mindaddig,” – s itt Nagyváthy a múltból egy már megtörténtnek képzelt jövőbe, a Magyarországról tekintett augusztus 4-e által inspirált utópiába ugrik – „míg a megkülönböztetett rangú emberek képzelt jussaikat meg-szegyenlven azt az Emberi Nemzet Gyűlésébe örömmel visszazavítotték, s minden gyönyörűségeket abba helyhez tettek, ha egyéb Ember Társaikkal egyenlővé lehettek.”¹³

Fentebb idézett művében Laczkovits azt is aláhúzza, hogy milyen fontos feladat az egyenlőség eszméjének magyar nyelven történő terjesztése: „utolsó szavaim, melyek ámbár semmi új találmányokat sem foglalnak-is magukban, de mivel a magyar nemzetnek nyelvén még éppen nem, avagy ritkán effélek olvastattak... ezek a szavak tehát a következők közül állanak, tudni-illik: hogy akkor lép a polgári társaság az ő valóságos és hosszan tartó boldogulására, midőn ennek valamennyi rendei minden külömböztetés nélkül egygyenlő törvényeknek engedelmeskednek, és más egyéb jót és boldogulást a közjónál és boldogulásnál nem csmérnek.”¹⁴

Mindenkire, így a jobbágyokra és a zsidókra is kiterjedő polgári egyenlőséget követelni egy olyan országban, ahol az egyenlőtlenség a törvény, ahol minden hatalom azoknak a kezében van, akiknek jóléte az intézményesített egyenlőtlenségre épül, ahol a fennálló rendet nem kezdte ki új társadalmi erők nyomása – az utópiák körébe tartozik. De úgy is felfoghatjuk, hogy a haladás utópiával, a „jövőt idéző álomkép”-pel kezdődik, hiszen „az utópia akkor is a történelem része, ha megelőzni szándékozik azt”.¹⁵

Nagyváthy röpirata egyértelműen illusztrálja, hogy az utópizáló gondolkodásra mennyire rányomta bélyegét a valóság. Bár a földesúri kiváltságokat kétségtelenül elsöpri majd a boldog 19. század, a tulajdon azért fennmarad, a parasztok pedig Atyává, Lelki Vezetővé, Emberbaráttá változott uruk hűséges „alárendelt munkatársai” lesznek.

Csábító lenne az „utópikus” jelzővel illetni ezt a harcos, poszt-jozefinista magyar politikai irodalmat, és történelmi szemszögből nézve a jelző vitathatatlanul jogos is lenne. A „jövőt idéző álomképek” Európában mindenhol több évtizeddel (ha éppen nem több évszázaddal) megelőzik nemcsak a forradalmat vagy a forradalmi reformot, hanem az odáig vezető többé-kevésbé koherens programok kidolgozását is. Az új gondolatok merészége, amelyet nyilvánvalóan az a törekvés magyaráz, hogy a több sebből vérző valódi társadalmakkal teljesen ellentétes képet vázolnak; a bizonyosságtudat, hogy a természeti törvény érvényre jutásával a minden bajából kigyógyult társadalom sorsa az általános boldogság lesz – olyan jellemzők ezek, amelyek minden kétséget kizáróan a felvilágosult utópiákkal rokonítják ezt az irodalmat. Mégsem nyilvánvaló, hogy utópiákkal lenne dolgunk. Néhány kifejezetten utópikus céllal írott mű mellett (ilyen például Nagyváthy *A tizen-kilencedik százban élt igaz magyar hazafinak örömrói*), az írások többsége (Hajnóczy disszertációi, Laczkovits diatribusai vagy éppen Haller József „tervezetei”) a valóságban gyökerezik, a kívánt átalakulás felé mutató gyakorlati intézkedéseket javasol, legyen szó akár a szabadságról, az egyenlőségről vagy a végrehajtó hatalom működéséről. Ha a kor európai kontextusára tekintünk, elmondhatjuk,

¹³ Nagyváthy 6-7.

¹⁴ MJI I. 169.

¹⁵ Hartig-Soboul: Pour une histoire de l'utopie en France au XVIIIe siècle. In: Annales Historiques de la Révolution Française, n. 224. 162-163.

hogy amíg Franciaország régebbi utópiák alapján próbálja újjászervezni saját magát, addig a magyar tervek csak a nagyon közeli és elkerülhetetlen jövőt szándékoznak előre vetíteni.

Beksics Gusztáv, aki elsőként (már egy évszázada) foglalkozott az 1840-es évek centralistáinak történetével, úgy vélte, hogy a liberalizmus nem tekinthető a 18. század végi demokratizmus közvetlen leszármazottjának: „Democratiai átalakulásunk eszméje a múlt század végén bocsátotta gyökerét a magyar nemzetbe. Az 1790/91-diki törvényhozásunkra rálehelte fényét a liberalizmus. De nem volt intenzív fény, s nem a nemzetből sugárzott ki.”¹⁶

Három évvel később azonban egy másik történész, Concha Győző habozás és fenntartás nélkül úgy vélt, hogy a két vonulat között szerves összefüggés állapítható meg: szerinte az 1848-as reformok kiindulópontja, „valódi forrása nem a jelen század húszas, harmincas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő. A harmincas évek reformmozgalmi semmi új eszmét nem hoznak felszínre, a mi már itt föl ne tűnt volna, sőt el sem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harminczas évek gyakorlatibbabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de a mit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még akkor sem kelhetett ki.”¹⁷

A magyar történészek javarésze, Horváth Mihályt követve, az 1830-1848 közti kort a nemzeti szellem csúcspontjának, a nagy liberális generáció művének tekinti.¹⁸ Ebből következően nem szívesen ismerik el, hogy mily sokkal tartozik elődeinek ez a nemzedék. Gergely András szerint „hazai előzményekről alig beszélhetünk, hiszen Széchenyi általában a kortárs európai eszmék elemiből építkezik”,¹⁹ ennek ellenére ő is kénytelen elismerni, hogy a Stadium javaslati majdnem teljesen megegyeznek az apa, Széchenyi Ferenc 1792-ben összeállított tervével. Kitérő Wesselényi-monográfiájában Trócsányi Zsolt Wesselényit a „magyar liberalizmus atyjának” nevezi, hiszen „1790-95-ben nincs igazi liberális politikus Magyarországon”,²⁰ Szabad György pedig Kossuthról szóló könyvében, az 1790-1795 közötti munkálatok jelentőségét igyekszik csökkenteni, hogy ezzel is kidomboríthassa hőseinek újító szellemét.²¹

Az életrajzírok hőseikkel szemben tanúsított elfogultsága, valamint a reformkor Horváth Mihályra visszamenő kultusza csak részben magyarázza, hogy a felvilágosodás liberalizmusra gyakorolt hatása miért nem kapja meg az őt megillető szerepet; a liberálisok tevékenységének előtérbe állítása más, a történetírói hagyományból credő okokkal is magyarázható.

Elsőként arra kell felfigyelnünk, hogy a nacionalizmus által sugallt értékrendszerben a (vélt vagy valós) nemzeti szellemi termék előkelőbb helyet foglal el, mint a külföldről importált ideák. Márpedig a forradalmi Párizs magyar híveinél a sűrűn forgatott külföldi írárok hatása oly szembeszökő, hogy nehéz volna nézeteikre ráütni a nemzeti autenticitás pecsétjét. Persze már egy fél évszázad eltelt Székfi Gyula sommás ítélete óta, amely egyébként inkább a pillanatnyi politikai konjunktúra, mint a történeti gondolkodás terméke: „A hazai forra-

¹⁶ Beksics Gusztáv: A magyar doktrínék. Budapest, 1882. (a továbbiakban: Beksics) 3-4.

¹⁷ Concha 69.

¹⁸ Ez Beksics kifejezése. Lásd Beksics 6.

¹⁹ Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Budapest, 1972. 145. Iványi Grünwald Béla 1930-ban szintén arra helyezte a hangsúlyt, hogy Széchenyi gondolatainak nagy részét külföldi forrásokból kölcsönözte: „Az ezerhatszázkilencvenes évek röpiratirodalmában találunk ugyan már oly politikai fejtegetéseket, melyek az angol és a magyar alkotmányosság azonosságára hivatkoznak, azonban a puszta jogászai természetű érvelések semmilyen alapvető hasonlóságot nem tüntetnek fel Bentham utilitarizmusával vagy Benjamin Franklin világnézetével. A Hitel realista tartalmai így az akkori magyar szellemi életben elszigetelt jelenségek gyanánt merültek fel. E tartalmakhoz tehát, melyeket Széchenyi eredeti forrásukból merített, felesleges volna az egykorú magyar politikai mozgalmakban megfelelő gondolatokat keresni.” Bevezetés a Hitelhez. Budapest, 1930. 135.

²⁰ Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós és világa. Budapest, 1970. 79.

²¹ Szabad György: Kossuth politikai pályája. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Szabad) 22-23.

dalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általában műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképcsztő tömeget hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak.”²²

Mára azonban, hála H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos és Vörös Károly számos, a 18. század végével, illetve a 19. század elejével foglalkozó írásainak, senki nem kockáztat meg hasonló értékelést. Ennek ellenére, néhány kitűnő szakmunkát kivéve (például. H. Balázs Éva Berzeviczy-monográfiája), még mindig megfigyelhetők bizonyos diszkurív fenntartások a Hajnóczyk és a Nagyváthyk életművével kapcsolatban, hiszen a nagyközönség nem változtatott azon a beidegződésén, hogy a magyar progresszió modelljeit még mindig Széchenyiben, Kossuthban, illetve Deákban lássa megtestesülni. Hozzá kell tennünk persze, hogy semmi értelme megkísérelnünk a külföldi befolyás mértéke alapján megkülönböztetni azt a két generációt, amely egyformán sokat és egyforma lelkesedéssel próbált tanulni a Nyugattól.

A problémát az is bonyolítja, hogy egy szabályos történelmi folyamatban a politikai gondolkodásnak egyenletes ütemben kellene századról századra haladnia. Hogyan egyeztethető össze ez a logikusnak látszó szabály a kegyetlen ténnyel, hogy az 1790-es évek politikai szövegei legalább olyan radikálisan, de inkább még radikálisabban támadták a feudalizmust, mint az 1840-es évek írásai? Túl a forradalmi korral járó merészségen, túl azon, hogy komoly különbség van a „jövőt idéző álomkép” és egy politikai program között, ennek a szembeötölő anomáliának van egy földhözragadtabb magyarázata is. A klubokba tömörülő értelmiségiek, a magukat lélekben „jakobinusnak” érző demokraták és a felvilágosult arisztokraták viszonylag szűk csoportot alkottak, amelyet a szabadkőműves testvériség tartott össze. Nem törődtek választási taktikával, a nemesi érzékenység kímélésének gondját pedig a fennálló rend védelmezőire hagyták. A „különböző vélemények elképcsztő tömege”, amely tevékenységüknek köszönhetően a közvéleményre zúdult, egységesen arra irányult, hogy új horizontokat nyisson, hogy járhatóvá tegye a szabadság felé vezető legrövidebb utat. Az persze szintén igaz, hogy a különböző színezetű liberálisok bizonyos politikai kérdésekben (ilyen például a miniszteri felelősség kérdése) elődeiknél sokkal merészebb, és főleg sokkal kidolgozottabb gondolatokkal jelentkeztek, mi több, tizenöt év leforgása alatt képesek voltak kidolgozni egy hiteles és megvalósítható program alapjait. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy „a forradalmi gondolat túlzásainak” a hóhér bárdja vetett véget mindössze három és fél év „tombolást” követően.

A harmadik ok tisztán technikai: az a tény, hogy a cenzúra uralma alatt élő Magyarország harminc évig csendben volt, hitelt látszott adni annak a nézetnek, amely szerint 1790 pillanatnyi fellángolása és a liberalizmus fél évszázaddal későbbi diadalmenete között nem létezhetett kontinuitás.

Barta István, aki egyébként elismeri, hogy „1790 és 1795 között a magyar jakobinusok mozgalmában és íásaiban jobbra jelentkeznek már – sőt sok esetben jóval radikálisabb formában – azok az eszmék, amelyek a polgári átalakulás ideológiájának lényegét jelentik, s amelyek a korai magyar liberalizmus tartalmát is képezték”, újjáéleszti azt az elképzelést, amely szerint az új gondolatokat II. József és a francia forradalom „hozták be”, ezeknek a gondolatoknak nincsen ugyanis „nemzeti beágyazottságuk.” Barta szerint ezen ideák csak töredékesen maradtak fenn, „... továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei között, a mozgalom veteránjainak leveleiben és íásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban, hogy azután diadalmas erővel törjenek a felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai már megérték befogadásukra.”²³

²² Hóman Bálint – Szekfü Gyula: Magyarország története. I-V. Budapest, 1935-36. V. 65.

²³ Barta István: Az ifjú Kossuth és kora. Kézirat, az Akadémiai Könyvtár Kézirattára, Sc. D/2349., 62.

Ami a két generáció között fennálló szellemi kontinuitás kérdését illeti, idézzük fel Szalay László 1844-es kulcsfontosságú tanúvallomását: „Azok, kik előtt 1790-92-diki politikai pamphletirodalmunk ismeretes - 's mi, kik a' legújabb ivadékhöz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth' lapjait olvastuk, hanem Kultsárcit vagy Mártoncít,²⁴ bizony nem czecktől, hanem részben legalább az említett forrásokból merítettük hazai publicistai ismereteinket...”²⁵

Szalay idézett sorai gyakorlatilag eldöntik a kérdést, hiszen a magyar liberalizmus egyik legjellegesebb alakja egy olyan történelmi pillanatban szól félreérthetetlenül a kontinuitásról, amikor az 1790-es évek pamfletjeinek pusztá említése is kellemetlenségekkel járhatott. Rejtély, hogyan kerülhették el ezek a tabutémát nyíltan feszegető sorok a cenzor ollóját. A cenzor figyelmetlensége, eltompult veszélyérzete az unalmasnak látszó cím (A Büntető Törvénykönyvről, I.) olvastán vagy éppen a Kossuth újságjaira történő célzás félreértése – e félretelezések mindegyike elfogadható. Noha a szellemi leszármazás ténye nem vonható kétségbe, sajnos még mindig kevésbé ismerjük „a haladás keskeny ösvényét, amely az 1790-es évektől a reformkorig vezetett”,²⁶ hogy Kosáry Domokos szavait idézzük.

Az azonban nyilvánvaló, hogy 1825 után újból fel kellett fedezni a Hajnóczy által már kimondott igazságokat. 1832-ben az első nagy liberális offenzíva előkészítése során Kossuth a következő szavakkal idézi fel a szabadság és az egyenlőség kérdését. „Nem akarom én feszegetni mennyire jó és tökéletes azon polgári alkotmány, mely a nép egy osztályának privilegiumain épül, meg lehet, hogy a szabadságok talán éppen ellenkezésben állnak a szabadsággal, mert a valódi szabadság egy és közönséges, ennek nincs pluralisa.”²⁷

A baloldal szónokai rendre visszatérnek a szabadság és egyenlőség elválaszthatatlan voltának emlegetésére. Novák Antal Békés megyei követ „valahányszor a józan szabadság alapjairól csmélkedett, mind annyiszor meggyőződött, hogy csak ott van igazi szabadság, hol az ország polgárai minden kivétel nélkül háromban egyenlők, ú. m. a törvény előtt, hivatal viselésben és adózási tekintetben”;²⁸ Beöthy Ödön „sem Lex Agrariát, sem St. Simonismust behozni nem akar, és a szabadságot nem a vagyon egyenlőségében, hanem abba helyezteti, hogy a törvény mindenkit egyenlőn oltalmazzon, egyiránt sújtsón.”²⁹ Széchenyi jogosan jegyzi meg egyik Kossuth ellen írott, „Mély számoló tanítványom” című cikk-folyamában, hogy a haladás minden híve elfogadja a jogi egyenlőség tételét: „Minden ember legyen a törvény előtt egyenlő. 'A bűn úgy lakoljon mint jutalmaztassék meg erény egyiránt, bármily alacsony, bármily magas fokon létezzék is.' 'A haza terheihz mindenki járuljon, figuratív szölv, vállainak szélessége szerint.' 'Kellő kihallgatás nélkül senki ne ítéltessék el, s. a. t.' Ezek olly elvek, melyekben nemcsak én, nemcsak a' pesti hírlap szerkesztője, de minden becsületes és egyszersmind józan – mi nem mindig synonymon – ember megegyez.”³⁰ A szabadság iránti lelkesedés azonban könnyen megbékíthetőnek bizonyult a lényegi egyenlőtlenségen alapuló rendszer mindennapi gyakorlatának elfogadásával. „Én sem a hajdú, sem a káplár pálcát nem szeretem, de hogy a földes urat a legtisztább jobbágyi praestatióra nézve is a Magistratus pupillusává tegyük, s a pártfogást mindig csak a parasztra ruházzuk, bár jó, bár rossz ember legyen is, erre soha reá nem állok. Kérem tőlle a füst pénzt, ő azt mondja, hogy nem fizet, s kérdem miért? felelet mert nem tetszik – valjon minő protectiót érdemel az

²⁴ Szalay az először 1806-ban megjelenő Hazai és külföldi tudósításokra, illetve az 1786-ban Bécsben létrehozott és 1828 után Márton József által szerkesztett Magyar Kurírra utal.

²⁵ Szalay László: A Büntető Törvénykönyvről. I. Pesti Hírlap, 1844. december 11. Újrakiadása a Publicistai dolgozatok címet viselő kötetben. Pest, 1847. II. 14-20.

²⁶ Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. Budapest, 1977. 149.

²⁷ Kossuth Lajos: Összegyűjtött munkák. Budapest, 1948-61. (a továbbiakban: Kossuth) VI. 341.

²⁸ OGYT II. 288-89.

²⁹ OGYT I. 480.

³⁰ A cikk a Jelenkor című újságban jelent meg. Újrakiadása: Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I-II. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Viszota) I. 546-47.

ily gazember?”³¹ Ez a szenvedélyes felszólalás egy baloldali liberálistól, Pálóczy Lászlótól származik.

A Bihar megyében 1842-ben átutazóban járó liberális érzelmű fiatalember, Puky Márton, új adószedési technika bevezetésére tett javaslatot Pest megyében lakó apjának: „Ezen gyűlés végezte azt is, mint hogy az adózó nép igen sokkal tartozik, a járásbeli szolgabírák mihelyest borát vagy búzáját, amiből legtöbbet pénzelt, tartozik azonnal megvenni adóját, nehogy a Korcsmába hordja, mert rendszerént az tartozik sokkal, aki korhely s részeges.”³²

Az a Kossuth pedig, akit mélységesen felháborított a „600 ezer despota önkénye alatt nyögő”³³ nép nyomora, kénytelen volt ama 600 000 zsarnoknak hízelegni, hogy szembeszegülhessen a kormányzattal. 1847-ben újrafogalmazza Nagyváthy utópiáját: „...azért nemzetem jövődjé nem olly képen tűnik fel lellem szemei előtt, mellyben a nemesség nincs, hanem olly alakban tűnik fel, mellyben a nemesség a néppel szabadságban egybeforva, ollyan mint testvérek között a hű első szülött, a család vezére, melly csak szeretet és bizodalom tekintetével találkozik.”³⁴

Az ígértben foglalt fényes jövő elérkezéséig azonban a parasztok továbbra is robotra jártak, továbbra is fizették a dézsmát, hiszen el kellett tartaniok a család jövőndő vezérét.

2. A vallás szabadsága

A magyarság kollektív emlékezete azon a meggyőződésen kívül, hogy ősei a századok viharai ellenére rendületlenül hűek voltak a keresztény hithez, két dolgot őrzött meg elődei vallási kérdésekben tanúsított magatartásával kapcsolatban: természetes hajlamukat a türelmességre, valamint a protestánsok, főleg a reformátusok különösen szilárd hazafiságát. Az 1790-1848 közötti periódus eszmé- és politikatörténete nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nemzettudatban hangsúlyos szerepet kapott ez a két ismerv.

Az országban elterjedt két protestáns felekezet szabad gyakorlatát elvben történelmi kompromisszumok sora garantálta, de a Habsburg hatalom nem tartotta magára nézve feltétlenül kötelezőnek a protestánsok jogállását szabályozó „sarkalatos törvények” betű szerinti megtartását. Bécsben ugyan minden magyart potenciális lázadónak tekintettek, az evangélikusokat és a reformátusokat azonban még a katolikusoknál is veszélyesebbnek tartották. Mind az államérdek, mind személyes meggyőződése arra készítette III. Károlyt, s később Mária Teréziát is, hogy a katolikus hitet államvallássá tegyék egy sok vallású országban. Mindketten rendelkeztek ugyanakkor annyi politikai érzékkel, hogy megelégedjenek a protestánsok elleni szigorú, de áldozatait öngyilkos jellegű lázadásba nem hajszoló diszkriminációval.³⁵

A hátrányos megkülönböztetést az 1731-es Carolina Resolutio foglalta rendszerbe. Fő rendelkezései a következők voltak: a két „tolerált”³⁶ protestáns kultusz nyilvános gyakorlata az ország északnyugati részén meggyenként mindössze két helységben (az ún. artikuláris he-

³¹ Elhangzott 1833. május 28-án. OGYI I. 429.

³² Puky Márton levele szüleihez, 1842. szeptember 27. MOL P 1805 3. Cs.

³³ Idézi Szabad 28.

³⁴ Az „Adó” címet viselő cikk eredetileg Bajza József Ellenőrében jelent meg. Újrakiadása: Vizsota II. 881.

³⁵ Lásd Király Béla: Hungary in the late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism. New York – London, Columbia Uni. Press, 1969. (a továbbiakban: Király) Különösen az egyházi ügyekkel foglalkozó X. fejezetet, 114-125.

³⁶ Az anabaptista vallás gyakorlata tiltott volt, az unitárius vallás pedig csak Erdély területén volt bevett, a királyi Magyarországon nem.

lyeken³⁷), valamint a szabad királyi városok egy részében volt megengedett; noha a közhivatalok viselésének jogából a protestánsok nem voltak nyíltan kizárva, a Szűz Máriára és a szentekre utaló eskü kötelezővé tétele gyakorlatilag lehetetlenné tette a protestánsok hivatalvállalását; a katolikus papok előtt kötöttetett egyes házasságokból származó gyermekeket katolikusnak kellett keresztelni; a protestánsok házassági ügyeiben a katolikus püspök rendelkezett döntési joggal; a református lelkészeket a katolikus egyház felügyelte, amelynek egyébként minden járandóságát a protestánsok kötelesek voltak megfizetni; a protestáns vallásról való áttérés pedig államellenes bűnnek számított, amiért világi bíróság előtt kellett számot adni.

A Carolina Resolutio nem maradt írott malaszt. Életbe lépése a következő gyakorlati következményekkel járt: az állam elkobzott nem egy híres protestáns iskolát,³⁸ elkobzott vagy leromboltatott néhány protestáns templomot, protestánsokat fosztott meg hivataluktól, korlátozta a külföldön tanuló protestánsok számát, megengedte az utolsó kenet kiadását a haldokló protestánsoknak, előírta a bábaasszonyoknak a sürgősségének nevezett, de visszavonhatatlan katolikus keresztelés végrehajtását, az árvák katolikus hitre térítését stb.

A Magyarországon 1756-ban átutazó de l'Hôpital márkai titkára a következőket jegyezte meg: „a lelkiismereti szabadságot nem számolták fel ugyan, de sem a lutheránusok, sem a többi cretnek nem építheti újjá templomait, papjaik nem lakhatnak városaikban, a protestáns alispánok megválasztását nem ismerik el, és általában nem mulasztanak el egy lehetőséget sem arra, hogy zaklassák és kínozzák őket. A protestánsok keserűen panaszkodnának, ha egyáltalán sikerülne hangjukat hallatniok.³⁹ A főispánok mind katolikusok, az udvar pedig sikeresen megnyerte magának a nemesek leghatalmasabbjait. Ha a dolgok ebben a mederben folytatódna, valószínű, hogy száz év múlva mindenki katolikus lesz Magyarországon.”⁴⁰

A dolgok nem ebben a mederben folytatódtak, a protestánsok a továbbiakban is sikeresen megőrizték körülbelül 25%-os arányszámukat Magyarországon (Szlavóniát, Horvátországot és a határörvidéket nem számítva) lakosságán belül.

Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedei nem hoznak változást a protestánsokkal kapcsolatos törvénykezésben, a légkör mégis enyhül, a hatalom több megértést kezd mutatni a protestánsok panaszai iránt.⁴¹ II. József véget vet az államkatolicizmusnak. A toleranciáról szóló 1781-es dekrétum eltörölte a katolikus püspökök protestáns lelkészek felett gyakorolt felügyeleti jogát, az ország egész területén megengedte a nyilvános vallásgyakorlatot és lehetővé tette templomok és iskolák építését, eltörölte a dekretális esküt, és a négy kerület⁴² protestáns szuperintendánsainak kezébe tette le a közösségek egyházfelügyeleti jogát. Ezt további intézkedések is követték: a katolikus hit elhagyása nem számított többé bűnnek és lehetséggé vált a protestáns hitre való áttérés is, azzal a feltétellel, hogy az áttérő köteles volt részt venni egy hat hétig tartó, katolikus szellemű oktatáson. Röviden szólva, ötven év elnyomása és rendszeres zaklatása után a protestánsok II. Józsefnek egy nagyjából-egészéből elfogadható helyzetet köszönhettek. József persze fenntartotta a katolikus vallás elsőbbségét

³⁷ Az artikuláris helyeket szabályozó törvény (1681/26.) még azelőtt született, hogy a törökök kiűzték volna az ország területének nagy részéről. Ebből következően csak azokban a megyékben bírt érvény, amelyek 1681-ben teljesen vagy legalább részben királyi közigazgatás alatt voltak. 31 vármegyéből 11-ben korlátozták a protestáns vallás gyakorlatát az artikuláris helyekre.

³⁸ A lévai (Levice), győri, pápai és tatai iskolákról van szó. Vö. Király 121

³⁹ Az 1715/30-as törvény megtiltotta a kollektív panasztételt, csak egyénileg követhették a sérelmek orvoslását.

⁴⁰ Service Historique de l'Armée, Mémoires et Reconnaissances, Autriche, 1611. Közreadta Kecskeméti Károly: Notes et rapports français sur la Hongrie au XVIIIe siècle. Bruxelles, 1960. 27-28.

⁴¹ Persze ha katolikusok és protestánsok összetűznek (ahogy ez Rimaszombaton 1768-ban történt), retorziókkal mindig csak az utóbbiaknak kell számolniok.

⁴² A négy protestáns szuperintendencia létrehozásáról az 1734-es második Carolina Resolutio rendelkezett.

(a toleranciáról szóló dekrétum „uralkodó vallásnak” nevezi a katolicizmust), amint ezt mutatja a vegyes házasságból származó gyerekek vallásáról szóló rendelkezése is: ha az apa katolikus, gyermekei kivétel nélkül katolikusok legyenek; ha az apa protestáns, csak a leánygyermek maradjanak anyjuk vallásán.⁴³

Vallási intézkedéseit József nem vonta vissza 1790 elején sem, s Lipótnak, a bátyjához hasonlóan felvilágosult uralkodónak sem állt szándékában visszaállítani az 1781-et megelőző állapotokat. Mivel ahhoz, hogy Magyarországon helyreálljon a nyugalom, szakítania kellett a józsefi módszerekkel; az „acatolicus” vallások szabadság gyakorlásának és a protestáns egyházak jogállásának kérdését is az országgyűlés elé utalta. Az országgyűlést azért hívta össze, hogy helyreállítsa a Habsburg Ház legitimitását és kiegyezzen a rendekkel.

1790-91 a pamfletek és libellusok éve volt; számos irat foglalkozott a vallási kérdéssel. Egy részük, főleg a papok tollából származó művek, a katolikus restauráció mellett érveltek. Más szerzők, katolikusok és protestánsok egyaránt, a jozefinista politikát dicsérték és természetesen a lelkiismereti szabadság pártján álltak. Bár a polemizálók gyakran ízes szidalmakkal illetik egymást⁴⁴, mégsem különösen érdekes a vita, hiszen mindkét fél érvei bőven szerepelnek a Felvilágosodás Európájának irodalmában. Az írások jó része egyébként is csak fordítás vagy válogatás Voltairc, Rautenstrauch, Mirabeau, Rabaut-St. Etienne, Verenfels vagy mások munkáiból.⁴⁵ Hajnóczy *Extractus Leguma* szenvtelenségével tűnik ki: higgadt hangvételben vázolja egy teljességgel világi alapokon nyugvó állammról szóló tervét.

Sok érdekes vonást mutat viszont egy másik országgyűlési csata. Belekerüljön-e az alkotmányba egy új sarkalatos törvény, amely újra megerősítene a protestáns felekezetek szabadságáról szóló 17. századi rendelkezéseket? A magyar politikai osztály, amely nagyjából egységesen követelte a Mária Terézia alatti közigazgatási és igazságszolgáltatási status quo-hoz való visszatérést, a jobbágyok Mária Terézia uralkodása alatti helyzetének és a latinnak mint hivatalos nyelvnek a visszaállítását, valamint a magyar nyelv közéleti használatát, igen megosztott volt a vallási kérdésben.

Az 1790-91-es országgyűlésen az egyházi rend képviselőinek többsége (a felsőházi püspökök, az alsóházi káptalani és apátsági követei) az államkatolicizmus restaurációját egy általános múlt felé fordulás keretei között képelték el. A pillanat nem kedvezett az ehhez hasonló nézeteknek. A protestánsok, akiket még József helyezett el a központi közigazgatás kulcspozícióiban,⁴⁶ bírták mind az udvar, mind az Államtanács (Staatsrat) támogatását, s ezek általános politikai okokból egyébként sem hagyták volna az állam egyház feletti szup-

⁴³ A domináns katolikus vallás további kiváltságai a következők voltak: 1. a protestáns szinódusokra delegált királyi küldöttek egyike katolikus volt; 2. fenntartották a stólaadót, amelyet a protestáns lelkipásztorok tartoztak fizetni a katolikus papoknak, amennyiben lakóhelyükön kívül keresztek, temettek vagy hirdettek ki házasságot; 3. a protestáns vallásra áttérőket nem zaklatták ugyan, de az átcsábító (seductor) felett világi bíróság ítéltkezett.

⁴⁴ Mint például Batthyány Alajos gróf, aki nyilvánosházakká javasolja alakítani az elhagyott kolostorokat (lásd Concha 140.), vagy Szeitz Léo, aki az antiklerikálisok vesszőparipájával, a kolduló barátokkal a külföldön tanuló fiatal protestánsok példáját állítja szembe: „mit hoznak onnan vissza? Eszet nem, mert a közmondás is úgy tartja: A ki oda nem visz, nem is hoz a ... Mit hoznak hát? Egy magyar gyomrot csömöröltető parókát, bugyogót, cziüst esatos cipőket és egy vén helvéta lányt.” (Concha 95.)

⁴⁵ Benda a Latzkovitsnak tulajdonított „A keresztény vallásra vágyódó utazó” valójában Rautenstrauch egy művének fordítása. (MJI 391-410.) Latzkovits magyarra fordította czentül Voltairc „A' Khínei tsászár és a' Rigolet atya” című művét is (MJI 422-437.), méghozzá valószínűleg Rautenstrauch német fordítását alapul véve. Concha (97-98.) további pamfleteket is ismertet, többek között Samuel Verenfels „De jurae magistratus in conscientias” című értekezésének, valamint Frederic Trenck antiklerikális pamfletjének fordítását.

⁴⁶ A Helytartótanács négy legbefolyásosabb tanácsosa közül három protestáns volt: Podmaniczky József báró evangélikus, Darvas Ferenc és Vay József reformátusok, míg a negyedik, Skerlecz Miklós katolikus. Vö. Marczali Henrik: Az 1790-91. országgyűlés. Budapest, 1907. (a továbbiakban: Marczali) I. 61.

remáciájának megkérdőjelezését. Számíthattak ezenkívül a szabadkőművesség támogatására is, amely felölelte a befolyásos politikusok és vezető tisztségviselők jelentős részét, vallásfelekezetre való tekintet nélkül.⁴⁷

Noha a páholyok tagjainak teljes listája még nem áll rendelkezésünkre, az kétségtelen, hogy 2 püspök, 14 főispán és 31 felsőházi regalista, valamint 20 megye 27 képviselője (ebből körülbelül egy tucatnyian katolikusok) tartozott a szabadkőművességhez.⁴⁸ A vallási vitában a szabadkőművesek egyértelműen a protestánsok mellett foglaltak állást. A katolikus párt csak 9 vármegyét mondhatott biztosan a magáénak, és körülbelül húsz szavazatra számíthatott feltétlenül, ezzel azonban nem volt esélyük többségre szert tenni az alsóházban. A katolikus párt sikerei tehát a dunai területekre korlátozódtak, amelyek az egyértelműen a protestánsok mellett állást foglaló tiszaiaktól elkülönítve üléseztek. A felsőtáblán a katolikus restauráció ügye még kevesebb támogatóra számíthatott, mint a rendeknél. Ez részben magyarázható ugyan a felvilágosodás, a szabadkőművesség és a szabadkőművesség főurakra gyakorolt hatásával, de ennél súlyosabban nyomott a latban az udvar világos állásfoglalása: maradjon fenn a vallási béke. Az igen hosszú dietális procedúra (országos ülések, vegyesbizottsági és közös tanácskozás) minden egyes állomásán a protestánsokra nézve kedvező döntések születtek, éppúgy, mint az 1791. február 8-i végszavazáson, amikor az Államtanács által véleményezett és a Kancellária által megfogalmazott törvényszövegről született döntés.⁴⁹ Marczali egy 1791. február 16-i levelet idéz, amely szerint „magok a katolikusok, jobban mondvá a szabadkőművesek gyűrték le a klérust.”⁵⁰

Az 1791. évi 26. törvénycikk „a papságnak és katolikus világi urak valamely részének ellenmondása nem állván ellen, sőt örökre semmi erővel nem bírván”⁵¹ biztosítja a két protestáns hitvallás teljes szabadságát, megerősíti a józsefi intézkedések mindegyikét, amelyeket még kiegészít néhány, a protestánsokra nézve kedvező részlettel, például a hit nyilvános és privát gyakorlata közti különbségnek, valamint a „stólaadónak” az eltörlésével. A katolikus vallás elsőbbségéből mindössze annyi maradt, hogy továbbra is tiltották a protestáns hitterjesztést, és fenntartották az egyház országgyűlési jelenlétét, valamint a vegyes házasságokra vonatkozó józsefi rendelkezéseket. Hogy ezeket a maradék kiváltságokat örökérvényűvé tegye, a katolikus párt egy olyan záradékot követelt, amely kimondta volna a törvény megmáshatatlanságát, sőt azt is, hogy vallási kérdések többé nem kerülhetnek az országgyűlés elé. A diéta azonban nem fogadta el ezt a klauzulát, sőt a 12. paragrafus indokolása a protestáns vallások szabad gyakorlatát teszi „örökérvényűvé és megmáshatatlanná”.⁵²

⁴⁷ Lásd az előző jegyzetben említett négy tanácsost, vagy Pászthory Sándor kancelláriai tanácsost.

⁴⁸ A régi szabadkőművesek közül néhányan a katolikusokkal szavaztak, mint például Splényi József temesi főispán, vagy a Bács megyét képviselő Kászonyi. A királyi ítélőtábla diétán jelenlévő bírái közül legalább hárman a kőművesekhez tartoztak. Forrásként az Ausztriai Nagypáholyban megőrzött listákat (Fasc. 72/6), valamint az alábbi műveket használtam: Abaffi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest, 1900., és Marczali.

⁴⁹ A klerikális párt gyengeségét jól illusztrálja a következő két adat: 1. az 1790. november 30-i, a király javaslata ellen tiltakozó petíció aláíróinak száma: 17 főrend (ebből 7 főispán, s ideértendő az esztergomi és az egri érsek is) és 25 megyei követ. 2. az 1791. február 8-án lezajlott ülésen a törvényt 291 igen szavazattal fogadták el 84 ellenében (Marczali II. 284., 294.)

⁵⁰ Marczali II. 296.

⁵¹ „Contradictionibus dominorum cleri et alicujus partis secularium catholicorum imo iisdem in perpetuum nullum vigorem habentibus”

⁵² „Evangelicis utriusque confessionis penes conditae hac ratione, ac perpetuo duraturae legis provisionem circa liberum religionis suae exercitium, conservationem item templorum, scholarum et parochiarum suarum nec non foundationum omni ratione securis redditus.” Magyar fordításban: „Mind a két hitvallású evangélikusok az ily módon alkotott és az örök érvényű törvény rendelkezése által szabad vallásgyakorlatuk, valamint templomaik, iskolaik és lelkiészakjaik, nemkülönben alapítványaik megtartása iránt mindenképpen biztosítván...”

Sándor Lipót nádor és apja levelezése, amelyet Mályusz Elemér publikált, minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy az udvar a protestánsok mellett foglalt állást. A nádor 1791. január 24-25-i levelében leírja a protestánsok elégedettségét. Válaszában apja a következőket írja: „Ön jól tudja, hogy én mindig minden tőlem telhetőt megtettem, hogy kéréseiknek eleget tegyek, hogy mindent megadjak nekik, ami lehetséges, és hogy egyetlen vágyam a vallásfelekezettek egységére és békéjére irányult, hogy mindannyian együtt tevékenykedhessünk a közjóért, a királyság virágzásáért.”⁵³ Február elején az egyház újabb ellentámadásra készülődik, amelyről Sándor Lipót azonnal beszámol: „A klérus képviselői tegnap a bíborosnál⁵⁴ tartott ülésükön a vallási törvényről tárgyaltak, amelynek bizonyos cikkei ellen tiltakozással fognak élni. Néhány napon belül meglátjuk. A püspökök nagyon bőségek, de nincsen igazi párt mögöttük, így könnyen fog menni a dolog.”⁵⁵ Majd február 9-én a következőket írja: „Felség, egy délután 5 óráig tartó ülésen befejeztük a vallási kérdések tárgyalását és bátran remélhetem, hogy Őfelsége elégedett lesz velünk, főleg akkor, ha figyelembe veszi a nehézségeket, amelyekkel meg kellett küzdenünk. A klérus tiltakozást nyújtott be, de 4 óras vita után úgy döntöttünk, hogy határozatunk életbe lép a klérus és egyházmegyei katolikus képviselő tiltakozása ellenére. Ez azt jelenti, hogy a határozat törvényerőre lép, aminek egyetlen kárvallottja maga a klérus lesz.”⁵⁶ A nádor néhány nap múlva a klérus „balgaságairól” és „felháborítónak” bélyegzett „vonakodásáról”⁵⁷ számol be és úgy véli, hogy „feltétlenül szükséges, hogy az országgyűlés befejeztével az egyházmegyékben esetlegesen bekövetkező kellemetlenségekért a püspököket tegyük felelőssé, s következőképpen rájuk hárítsuk azok megoldásának feladatát.”⁵⁸

II. Lipót nemcsak a klérust illette epés megjegyzésekkel. Jól szervezett ügynökhálózata minden notabilitást megfigyelt, s azok majd mindegyikét azzal a gyanúval illette, hogy „rossz, megbízhatatlan alattvaló” volt, vagy ma az, esetleg azzá lehet.⁵⁹ Ez a szinte általános gyanakvás nem akadályozta meg abban, hogy a politikai osztály egy részével megkíséreljen együttműködni, hiszen a József intézkedései szülte válság ráébresztette, hogy ezen együttműködés nélkül veszélybe kerül a Habsburg Birodalom integritása. A vallási probléma nyilvánvalóan kulcsszerepet játszott abban a döntésében, hogy a jobboldal ellenében a baloldallal kísérelt meg együttműködni. A toszkánai Péter Lipót egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy neve a fanatizmus újjászületésével fonódjon össze. Noha elutasította azokat a magyar követeléseket, amelyek a végrehajtó hatalmat egy létrehozandó Szenátus ellenőrzése alá helyezte volna, elfogadta a rendszeres bizottságok létrehozását és hozzájárult ahhoz, hogy az országgyűlés kiterjessze hatáskörét az intézmények újjászervezésének folyamatára is.

I. Ferenc igen gyorsan revidálta apja döntését, és visszatért a feudális-klerikális jobboldallal való együttműködés hagyományos politikájához. Ha Lipót hosszabb ideig él, ő is kénytelen lett volna felvenni a harcot a forradalmi Franciaországgal, és ennek megfelelően alakítani belpolitikáját, ahogy utódja tette, mivel az európai események irányítását nem Bécs határozta meg, ezért neki kellett alkalmazkodnia az eseményekhez. Ugyanakkor az is biztos, hogy vallási téren Lipót más döntéseket hozott volna, mint fia. Az államérdek nem követelte meg feltétlenül azokat a végzetorikus intézkedéseket, amelyekkel az 1791:26. törvénycikk végrehajtása során (annak minden hézagát kihasználva) a protestánsokat sújtották.

A törvény nem rendelkezett ugyan arról, hogy a protestáns hitre való áttérést megelőzően a konvertita köteles hathetes vallási oktatásban részt venni, de mivel nem is tiltotta,

⁵³ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg iratai. Budapest, 1926. (a továbbiakban: Mályusz) 360.

⁵⁴ Batthyány József hercegprímás.

⁵⁵ 1791. február 3-i keltezésű levelében ír erről. Lásd Mályusz 365.

⁵⁶ Mályusz 373.

⁵⁷ Mályusz 378.

⁵⁸ Mályusz 379.

⁵⁹ Lipót feljegyzései a magyar politikai személyiségekről ún. „fekete füzetében” találhatóak. Lásd Mályusz 434-447.

a gyakorlatban kötelezővé tették, s ráadásul az egyház buzgósága a hat hetet akár harminc évre is nyújthatta.⁶⁰ A törvény nem tiltotta azt sem, hogy a protestáns házasulandó fél megígérje, hogy a vegyes házasságból származó gyermekek mindegyikét a katolikus hitben neveli; kötelezővé tették hát a reverzálíst. A törvénycikk 13. paragrafusa kemény büntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha valaki megpróbálná a protestáns hitre való áttérésre „csábítani” a katolikusokat; ebből következően minden katolikusnak megtiltották, hogy protestáns istentiszteleten vegyen részt. A törvény megszegése esetén a lelkészt büntették.⁶¹ Megtiltották, hogy katolikus gyermekek protestáns iskolába járjanak, hogy melléjük protestáns nevelőt fogadjanak. Protestáns diákok nem járhattak külföldi egyetemekre, és ha valamelyik város magisztratúrájának az az ötlete támadt, hogy a protestánsoknak megtiltja a birtokszerzést, a központi hatalom nem tett semmit. Mindezek ellenére 1796 és 1825 között a „cenzúrázott” Magyarországon összehívott hét országgyűlés egyikén sem léptek fel sérelmeikkel a protestánsok.

A vallási kérdés az 1830-as rövid országgyűlésen lett újra közvita tárgya, majd a sérelmi politika első offenzívájának lett központi kérdése. A 16 „protestáns” vármegyét⁶² támogatták a liberális katolikusok és két kerület; 1790-91-hoz hasonlóan tehát ők rendelkeztek az alsóházi többséggel. A főrendi házban viszont a regalisták és a protestáns főispánok csak egy maroknyi katolikusra számíthattak. A főpapok szóvivője, Szepessy, pécsi püspök,⁶³ egyébként álláspontjának lényegét két apodiktikus állítás foglalja össze. 1. Az érvényben lévő törvények a sarkalatos törvények közé tartoznak, s mint ilyenek, módosíthatatlanok. 2. A rendek törvénymódosításra vonatkozó javaslatai elfogadhatatlanok, hiszen megkérdőjelezzik az Egyház dogmáit. A liberálisokat a vitában az a Beöthy képviselte, aki katolikus születésű volt ugyan, de fanatikus antiklerikalizmus jellemezte; rendszeresen ő lesz az ellenzék főszónoka vallási ügyekben egészen Széchenyi idejéig, aki az egyházat tisztelő katolikusként képviseli majd a progressziót a főrendi házban. A liberálisok azt követelték, hogy ez a rég elavult vita egyszer és mindenkorra kerüljön le a napirendről és mondassék ki a „reciprocitás”. A rendek, hét felirat megfogalmazása után, 1833 júliusában adják fel a küzdelmet, de azzal a feltett szándékkal, hogy később visszatérnek az ügyre.

Az ultramontanizmus hulláma 1839-ben éri el Magyarországot. Március hónap folyamán előbb Nagyvárad, majd Rozsnyó püspöke tiltja be pásztori körlevélben a reverzális nélküli vegyes házasságok kihirdetését.

Az 1839-40-es diétán a főrendek nem engedik ugyan át a két püspök tevékenysége elleni alsóházi tiltakozást, de beleegyeznek egy a protestánsoknak megfelelő törvényjavaslat elfogadásába. A törvényjavaslat az uralkodói vétóba ütközik. Az országgyűlés bercekészítése után az egyház tovább mérgeksi a helyzetet azzal a javaslatával, hogy tiltassék be minden olyan vegyes házasság, ahol nincs írásos garancia arra, hogy a gyermekek katolikus hitben fognak neveltetni. Végül, hogy a protestánsok és a liberális katolikusok elkeseredését a vég-

⁶⁰ Előfordult, hogy az egyház negyvenegy éven át megakadályozta egy katolikus protestáns hitre történő áttérését. Az ügy, miután 1833. december elején Beöthy Ödön a diéta elé vitte, nagy felzúdulást váltott ki. Nagyvárad káptalani követte ugyan tagadni próbálta az esetet, mire az országgyűlés ki akarta zárni sorából. Lásd OGYT I. 174-79. és 204-210. Buttler János gróf, egy regényes kényszerházasság szenvedő hőse (amelyből Mikszáth „Különös házasság” című regényének cselekményét merítette) szintén rengeteg akadállyal szembesült, amikor református hitre akart térni. Lásd a Szilassy-iratokat MOL P 1028, Szilassy József 1834. november 10-i levele.

⁶¹ A Helytartótanács 1792. szeptember 25-i keltezésű 21 098. számú határozata.

⁶² A nemesség többsége vagy legalábbis jelentős és befolyásos része a következő megyékben volt protestáns: Abaúj, Bereg, Bihar, Borsod, Komárom, Szabolcs, Szatmár, Torna, Ugocsa, Ung, Zemplén (református vármegyék), illetve Gömör, Liptó, Nógrád, Turóc és Zólyom (evangélikus vármegyék). Az 1833-as diétán ezen megyék közül három jobboldali-kormánypárti irányultságú volt, de a protestáns sérelmek kérdésében az ellenzékkel szavaztak.

⁶³ Hermann Egyed: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat (KKMT, V. 1935. 243-269.)

sőkig fokozzák, XVI. Gergelynek a magyar egyház cselekedeteit helyeslő brévéje megkapta a *placetum regiumot*, így kihirdethetővé vált. Az 1843-as országgyűlés megnyitása előtt robbanásig feszült volt a vallási helyzet.⁶⁴

Az 1791:26. törvénycikk megsértése olyan nyilvánvaló volt, hogy az érintett vármegyék nem elégedtek meg a tiltakozással, hanem egyenesen felhatalmazták a protestáns lelkészeket a egyes házasságok kihirdetésére. Ezeket a házasságokat azután törvényes úton kellett érvényesíteni. Az egyház ellenállása ugyan elérte a tervezett intézkedések mérséklését, de új törvényre szükség volt. Noha az udvar általában nem szívesen fordult a főpapság ellen, kénytelen volt véget vetni a házasságok körüli anarchiának, amelyért nyilvánvalóan a harcos ultramontanizmus volt felelős. A másfél éves ingadozás után a diéta végén elfogadott törvényszöveg mind visszamenőleges hatállyal, mind a jövőre nézve legalizálta a protestáns lelkészek előtt kötött egyes házasságokat, czenkívvül pedig leegyszerűsítette az áttéréssel kapcsolatos procedúrát. Az 1844:3. törvénycikk rendezte tehát a legsürgősebb kérdéseket, nem zárta le azonban végleg a vallási vitát, mivel nem nyilvánította ki a vallásfelekezetek teljes egyenlőségét, a „reciprocitást”. Sérelmes volt továbbá az unitárius felekezet el nem ismerése.

A felvilágosodás egyenes vonalú leszármazottjának tekinthető magyar liberalizmus csendő világiassága ellenére sem volt antiklerikális. Ha az egyházzal kapcsolatos nézeti radikalizálódtak, az azzal magyarázható, hogy a katolikus egyház szorosan összefonódott a magyar Ancien Régime politikai, intézményi és társadalmi rendszerével; valamint azzal, hogy a klérus rendíthetetlenül ellenszegült minden reformjavaslatnak, a halálbüntetés eltörlésének kivételével. Nem csoda tehát, hogy az 1843-44-es országgyűlésen forrt a levegő. Az egyik bányavárosi követ szerint „a clerusnak tulajdonképpen nincsen a törvényhozásban helye, mint nem is látjuk azt a szabad nemzeteknél”, és hogy nem is érdemes vitákat folytatni; ha a katolikus klérus támad egy törvényjavaslatot, arra elegendő a „Maradjon”⁶⁵ közfelkiáltással válaszolni. Perczel Mór még messzebb megy: „Ne ámitsák el tehát magokat a tisztelendő urak, mert nem csupán a protestánsok szavazatairól van itt szó, hanem a katolikusokéiról is, kiket mi itt képviselünk, kik nem kevésbé nyögnek a katolikus clerus zsarnoksága alatt. Ezen zsarnoki bilincsek széttröése feladásaink legelsőbbje és legjelesbbje. És higgyék meg, miképp csordultig telt már a pohár, türelmünk véges.”⁶⁶ A klérus képviselői közül Wurda győri kanonok foglalt állást a „reciprocitás”, egyház és állam elválasztása, valamint a közös iskolák létrehozása mellett. Fellépése óriási felháborodást váltott ki a klérus képviselőiből. Nemsokára vissza is hívták; Kovács úgy tudja, hogy egy külföldi kolostorba száműzték.⁶⁷

Borsod megyének az egyház javainak részleges államosítására vonatkozó 1844 júliusában benyújtott javaslata (amely csak annyi jövedelmet hagyott volna meg az Egyháznak, hogy állami támogatás nélkül működhessen) elnyerte hét, kivétel nélkül katolikus többségű vármegye támogatását. Tizennégy további vármegye egyetértett ugyan az elvvel, de a döntést későbbre halasztotta volna. Tíz vármegye a dézsma kártalanítás nélküli eltörlése mellett szavazott, hét megye fogadta el a polgári esküvő és válás bevezetését,⁶⁸ egy megye (Békés) pedig arra tett javaslatot, hogy az egész klérust szekularizálják, és az állam fizetést folyósítson a papoknak. Kállay Ödön, Csanád megyei képviselő pedig ezen intézkedéseken túl még azt is követelte, hogy a magyar Egyház váljék függetlenné a Szentszéktől, valamint, hogy a pápai iratok kihirdetése, illetve a szerzetesrendek megtelepedése az országgyűlés beleegyezéséről függjön.⁶⁹

⁶⁴ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-1848. II. 175-178., 278-282.

⁶⁵ A bakabányai Harsányi nevű követről van szó. Lásd Kovács Ferenc: Az 1843/44-dik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója. Budapest, 1894. (a továbbiakban: Kovács) II. 126-127.

⁶⁶ Kovács II. 134.

⁶⁷ Kovács I. 300-314.

⁶⁸ Lásd lentebb.

⁶⁹ Kovács II. 277.

A vallási vita fősodrán kívül maradtak a panaszaikat rendszeresen előadó görögkeletiek. Sérelmeik részben orvoslást nyertek azzal, hogy 1832-ben püspökeiket meghívták a felsőházba. Ez a kérdés azonban csak látszólagosan vallási, valójában a szerbek és románok nemzeti követeléseiről volt szó, amelyek azután súlyos, történelmi következményekkel jártak.

Az 1848. évi áprilisi törvények véget vetettek a keresztény hitfelekezetek közti megkülönböztetés minden formájának.⁷⁰

1842-ben a 46 megye 9 105 000 lakosának (Szlavónia, Horvátország és a Határőrvidék nélkül) vallási megoszlása a következő volt (kerekített adatok):

4 800 000	katolikus	53,0%
1 560 000	református	17,0%
995 000	görögkeleti	11,0%
770 000	evangélikus	8,5%
740 000	görögkatolikus	8,0%
240 000	zsidó	2,5%

Ezek az Európában kivételesnek számító adatok nem is tükrözik a helyzet teljes bonyolultságát. Nem feledkezhetünk ugyanis el a földrajzi szétszórtságról, arról, hogy két, három vagy négy vallási közösség az ország minden pontján megtalálható.

A katolikusok huszonnyolc vármegyében voltak többségben, a reformátusok két vármegyében és egy kerületben, a görögkeletiek négy, az evangélikusok pedig egy vármegyében. Hét vármegyében nem volt többségi vallás. A reformátusok tíz vármegyében és egy kerületben voltak többen, mint a lakosság egynegyede, míg ugyancsak az evangélikusokról öt, a görögkeletiekről két, míg a görögkatolikusokról négy vármegyében mondható el.

3. A szabadság technikái

A sajtószabadság

A sajtószabadság áll első helyen az 1848. március 15-én az immár hagyományosan 12 pontban megfogalmazott proklamáció követelései között. Negyven év igen szigorú és rendkívül esztelen cenzúráját hét évig valamivel engedékenyebb, de nem kevésbé bosszantó rezsim követte; nem meglepő tehát, hogy a forradalmi ifjúság legfontosabb feladatának az írott gondolat felszabadítását tekintette. Ez az 1790-es évek szellemét felelevenítő forradalmi célkitűzés azonban nem talált hívekre a kormányzat kezükbe venni szándékozó komoly politikusok körében.

1832 után az országgyűlések számos kísérletet tettek a (szóban vagy írásban történő) véleménynyilvánítás szabadságának biztosítására. A kérdést, a jogi-politikai gyakorlatnak megfelelően, három elkülönülő, noha egymástól nem független témakörben tárgyalták: 1.) a nemzet sérelmei között, amelyeket a végrehajtó hatalom okozott azáltal, hogy a publikációk ellenőrzése során, valamint az 1836-40 közötti perek kérdésében túllépte a neki szabott kereteket és visszaélt hatalmával; 2.) az országgyűlés vitáinak nyilvánossága és 3.) egy általános sajtótörvény kidolgozása kapcsán.

A sérelmek, illetve a gondolkodás felszabadítását célzó követelések kérdésével bőszécsen foglalkoztam fentebb, könyvem II. és III. fejezetében. Gyakran és többféle szövegkörnyezetben idézték és parafrázták Cobbett híres, a sajtószabadsággal foglalkozó mondatát. Kosuth 1832-es megfogalmazásában: „Vegyenek el mindent, csak szabad sajtót adjanak, s a szabadságnak nem egy osztályt különösen, hanem egész kedves nemzetemet közösen boldogító

⁷⁰ Vö. az 1848:20. törvénycikk.

kifejlődése felől kétségbe nem esem.”⁷¹ Palóczy László körülbelül egyidejű idézete úgy hangzik: „vegye el bár parlamentumát, esküdt székeit, minden institúcióit, csak a sajtó szabadságát hagyja meg, s ennek segítségével két év alatt minden elveszett szabadságot vissza szerzi.”⁷²

Ameddig tehát általánosságokról vagy a sérelmekről esett szó, az alsótábla többsége liberális nyelven beszélt; a szabad sajtót dicsőítette, pokolba kívánta a cenzúrát és a cenzorokat. Amikor azonban az országgyűlési beszédek közzétételének kérdése merült fel, a képviselők egy része úgy vélte, hogy a dictának magának kell ellenőrzése alá vonnia a kikerülő szövegeket, a kormányzati cenzúrát tehát országgyűlési cenzúrával akarták helyettesíteni. Képviselői utasításuk arra kötelezte az országgyűlés tagjait, hogy óvakodjanak attól, hogy szavaikat a sajtó meghamisítsa. Egyes képviselők olyannyira ragaszkodtak ehhez az óvatossághoz, hogy 1833 januárjában felkérték a nádort, vessen véget a pesti lapok torzításainak. A nádor szívesen engedelmeskedett: megtiltotta, hogy a pesti újságok más információkat is közöljenek az országgyűlésről, mint amelyeket a pozsonyi és bécsi lapokban már megjelentettek. Mindezt Kölcsy, aki ezt az eseményt feljegyezte naplójába, így kommentálta: „Nem uraim, mi még sajtószabadságra nem értünk”.⁷³

A politikai osztály tíz évvel később sem volt érettebb a szabadságra. A diéta 1843-ban is, mint mindig, tárgyalni készült a sajtó szabadságának kérdéséről, de a légkör közben megváltozott. A cenzúra szigorának 1840-41-ben történő enyhülése, különösen pedig Kossuth sajtóbeli „agitációja” nem csak lelkesedést váltott ki a képviselőkben. A kormányzati preventív cenzúrának persze igen kevés nyílt híve volt; s az immár szokásos javaslat, amely az ülésekről szóló beszámolókat pontosságának előzetes ellenőrzését a diétára bízta volna, csak kilenc támogató hozzászólást kapott többek között a klérusét, de a sajtó teljes szabadságának követelése sem kapott több támogatást. 1843-tól a politikai osztály egy olyan óvatos törvénykezést tartott kívánatosnak a sajtó ügyében, amely elejét tudta venni a fennálló társadalmi rend ellen irányuló felforgató nézetek elterjedésének.

Pozsony vármegye (amely ezúttal a konzervatív táborhoz tartozott) a megelőző és utólagos cenzúra kombinációját adta utasításba, mondván a kor sürgető kíváncsiságait csak a szabad sajtó útján képesek megvitatni, nem szabad azonban elfelejteni, hogy a sajtó kifejezetten káros és veszélyes elvek és gondolatok elterjesztésére is hajlamos. Az instrukció azt javasolta, hogy:

1. Előzetes cenzúra vizsgálja felül a 20 ívnél kisebb terjedelmű kiadványokat, kivéve a municipális (vármegyei, járási vagy szabad királyi városi) kiadványokat.
2. A 20 ívet meghaladó terjedelmű kiadványok utólagos cenzúrának vettesse alá.
3. A cenzorok és revizorok kiválasztása az országgyűlés közreműködésével történjen.
4. A nem magyar nyelvű kiadványok jóval szigorúbb cenzúrának vettesse alá.
5. A készülő büntető törvénykönyv rendelkezzen a sajtóvétségéről.
6. Tiltalom alá essék minden, az uralkodó személyét vagy az alkotmányt támadó, az erkölcs alapelveinek ellentmondó, botrányra vagy felháborodásra alkalmat adó, az országban bevett vallások valamelyikét sértő, magánszemélyek vagy tisztviselők becsületébe gázoló íromány, valamint minden szabados erkölcsiségű rajz, festmény vagy metszet közzététele.⁷⁴

Ez a rendkívül óvatos intézkedés-tervezet lehetővé teszi, hogy felmérjük, milyen félelmeket keltett a nemességben az az eshetőség, hogy a szellem fegyvereivel kell majd megvédeniük magukat a „felforgató” sajtó kampányai ellen. Ilyetén körülmények között a baloldal-

⁷¹ Kossuth VI. 339.

⁷² OGYT II. 302. Pálóczy Burke-nek, míg Barkassy Imre Canningnek tulajdonítja a mondást. (Lásd MOL P 458, I, 1833. januári levele.)

⁷³ Kölcsy Ferenc: Válogatott művei. Budapest, 1975. 732. Lásd továbbá Barkassy idevonatkozó megjegyzéseit fentebb idézett levelében.

⁷⁴ Az 1843. március 6-i ülésen. Lásd Pozsonyi Levéltár, Közgügyi Jegyzőkönyvek, 1843. 46-50.

nak a legkevésbé sem állt érdekében, hogy heves politikai harcot indítson a sajtó szabadságért, megelégedtek a következők kinyilvánításával: „Alkotmányos biztosítéknak tekintjük, s a nemzet további kifejlődésére is szükségesnek látjuk: a czélszerű sajtótörvényekkel körülírt sajtószabadságot is; minélfogva sürgetni fogjuk a törvényen kívül behozott, minden tekintetben annyira káros könyvvizsgálatnak eltörlését és a sajtószabadságnak czélszerű törvények melletti megalapítását.”⁷⁵ Pest és Pozsony vármegyék (mindkettő ellenzéki vármegye) az Ellenzéki Nyilatkozat szellemében fogant 1847-es instrukciói a sajtótörvény kidolgozását követelték ugyan, de további részletekbe nem bocsátkoztak.⁷⁶

Az országgyűlés első, az 1848. márciusi forradalmi heteket megelőző szakaszában az alsóház azt javasolta a főrendeknek hogy egy 500 forintos sajtóletét⁷⁷ lefizetése után cenzúrazatlanul lehessen tudósítani a diétáról, fenntartva persze a rágalmazási, illetve felforgatási perek kezdeményezésének lehetőségét.⁷⁸ Három hónappal később az a baloldal, amely éppen a felforgató-forradalmi tevékenységnek köszönhetően került hatalomra, olyan sajtótörvényt fogadtatott el, amelynek 45 paragrafusából az első kimondta a sajtó szabadságát, a fennmaradó rendelkezések viszont a sajtószabadság határaival foglalkoztak: napilap alapításához 10 000 forintos kaució letétele kötelező,⁷⁹ a sajtóvétségek börtön- és pénzbüntetéssel, valamint elkobzással szankcionálhatók. Az előzetes cenzúra kivételével tehát minden benne volt a sajtótörvényben, ami a birtokos osztályok megnyugvását szolgálhatta. Az eredeti törvényjavaslat még az elfogadott törvénynél is korlátozóbb volt, a pesti forradalmi ifjúság és a centristák (az új elit egyetlen csoportja, amely a sajtó korlátlan szabadságában gondolkodott) azonban képcskek voltak kikényszeríteni bizonyos enyhítéseket, sikerült például lejjebb szorítani a kötelező kaució összegét.⁸⁰ Ez a törvény, amely kizárólag az előkelő születésűek számára tette lehetővé az újságkiadást, bizonyítja, hogy az 1848-as nemesi baloldal nem volt még érett a sajtószabadságra, bizonyosan érett volt viszont a kormányzati hatalom gyakorlására.

A szavazati jog

Talán nem túl merész az az állítás, hogy a 19. századi Európában (sőt tovább, valószínűleg egészen az 1940-es évekig) a választási rendszer minden más önmagában vizsgált tényezőnél pontosabban tükrözi egy társadalom fejlettségi szintjét; ez egyben azt is jelenti, hogy egy-egy politikai irányzat progresszizmusának fokát a legegyszerűbben a választójogi kérdésben elfoglalt álláspontja alapján mérhetjük le. Ezen kritériumok szerint az Ancien Régime utolsó éveinek Magyarországa, körülbelül 130 000 nemesi szavazójával, meglehetősen messze állt az európai normáktól,⁸¹ és a magyar baloldal nem tartozott a haladás európai él-

⁷⁵ Ellenzéki Nyilatkozat.

⁷⁶ Lásd a Pesti Hírlap 1847. szeptember 12-i számát; és Pozsony vármegye 1847. október 18-i ülése (Pozsonyi Levéltár, Kögyűlési Jegyzőkönyvek, 1847. 1229.)

⁷⁷ Ez az összeg nagyjából egy közepes rangú tisztviselő éves fizetésének felelt meg ebben a korban.

⁷⁸ Magyarország 1847/48. Kögyűlésének naplója a Tektettes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1848. 40.

⁷⁹ Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971. 196-200.

⁸⁰ A tervezett összeg egy igen módos nemesi család éves jövedelmének felelt meg a korban.

⁸¹ Magyarországon a lakosság nagyobb arányban vehetett részt a választásokon, mint Franciaországban (Magyarországon kb. 1,5%, míg Franciaországban 1831 során ez az arány 0,5% volt és 1847-re is csak 0,7%-ra emelkedett.) Azonban az a tény, hogy Magyarországon a nemcslevél jogosított fel a választásokon való részvételre, ellentmondott Lajos Fülöp Európája szellemének. A Franciaországra vonatkozó adatokat Philippe Viguier, *La Monarchie de Juillet* című könyvéből vettem („Que sais-je”, no. 1002.)

csapatához. Az 1840-es években az általános választójognak igen kevés híve volt a magyar politikai osztályban.⁸²

Ezzel azonban nem mondtunk eleget a kérdésről. A feudális parlamentarizmus közvetlen nemesi demokráciája, amelynek mechanizmusai meghatározták az ország egészének közéletét, olyan politikai légkört hozott létre és olyan politikai reflexeket működtetett, amelyek a kérdés ismerői szerint közelebb álltak a nyugat-európai rendszerekhez, mint a kelet-európai abszolutizmusokhoz. Az „érdekegyesítés”, illetve az „alkotmány sáncai kiterjesztésének” doktrínája a magyar feudális parlamentarizmus és a polgári parlamentarizmus nyílt vagy hallgatóságos párhuzamba állításán alapult. E felfogás szerint elég lenne megadni a szavazójogot a közrendűeknek, pontosabban szólva a közrendűek azon részének, amely képes volna a nemzeti és európai normáknak megfelelően részt venni a hatalomban, és a feudális parlamentarizmusból máris polgári parlamentarizmus válhatna.

A baloldal első demokratizáló javaslata arra irányult, hogy választójogot kapjon a nemességhez a mindennapi életben a legszorosabban kapcsolódó társadalmi csoport, a „honoratior” névvel illetett értelmiség. 1824-től kezdve Somogy vármegye választói listáján szerepel két orvos, két sebész és két földmérő. Vas vármegyében 1835-ben a választók egy százaléka (56-an 5703-ból) tartozott a honoratior értelmiséghez.⁸³ A szavazati jog értelmiségre való kiterjesztésének folyamata 1840-41 folyamán éles politikai fordulatot vett, amikor is legalább hat vármegye ilyen irányú döntéseit a Helytartótanács szisztematikusan megsemmisítette.⁸⁴ Az 1843-44-es diéta a vármegyei választójogi reformról tartott vitáján egyetértés alakult ki abban a kérdésben, hogy az állandó segédtanítótól, az orvosoktól, sebészeket, mérnököktől, falusi jegyzőktől, tisztviselőktől és a bevett vallások papjait át egészen az Akadémia tagjaiig (a zsidók kivételével) minden diplomást megillet a választójog.⁸⁵ Magától értetődőnek tűnt az is, hogy a vagyonosok is választójogot kapjanak, vita csak abban volt, hol húzódjon a cenzus. A vármegyei választójog kibővítésének három foglalkozási kategóriához tartozók lehettek a haszonélvezői (itt is a zsidók kivételével): a legalább 50 munkást foglalkoztató gyárak vagy bányák tulajdonosai; a legalább 25 munkást foglalkoztató nemesi birtokok bérleti vagy zálogbirtokosai, valamint az első kategóriájú kereskedők.⁸⁶ Ugyancsak az országgyűlés dolgozta ki a városi reform tervét, amely tartalmazta a municipális választójog feltételeit. A városi választójog terve jelentősen különbözött a megyei választójogtól; alacsonyabb birtokbeli vagy vagyoni cenzust állapított meg függően persze a város nagyságától is, nem különböztette meg hátrányosan egyik vallásfelekezet híveit sem, viszont nem adta meg a választójogot a diplomával rendelkezőknek.⁸⁷ A baloldal nem volt hajlandó csatázni a parasztok vármegyei szavazati jogáért (ez cleve vesztett ügy lett abban a formában is, hogy a községek akár csak a megyei gyűlésen is képviseltessék magukat),⁸⁸ viszont minél demokratikusabb irányba szándékozott terelni a városi reformot.

⁸² Az 1848. március 30-i kerületi ülésen csak Kubinyi Ferenc (akit már a forradalom után választottak Nógrád megye követévé) és Madarász László foglaltak állást az általános választójog mellett.

⁸³ Vö. Degré Alajos: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér megyei történeti évkönyv, 7. 1973. 121-140.

⁸⁴ Pest vármegye pedig anélkül érvénytelenítette a Helytartótanács végzéseit, hogy egyáltalán vitára bocsátotta volna azokat. Lásd Kossuth XI. 222.

⁸⁵ Kovács III. 354.

⁸⁶ Kovács III. 355-56.

⁸⁷ Kovács II. 545. et passim.

⁸⁸ A Torontál vármegyét képviselő Hertelendy Miksa volt az egyetlen, aki ez irányú javaslatot tett, lásd Kovács III. 355-356. A földesúri kézben lévő községek választójogának kérdését először a hosszú országgyűlés szabályozta. Az 1836:9. törvény fenntartotta az „általános választójogot” mindenhol, ahol eddig is megvolt, ahol pedig nem, ott az eddigi szokásoktól függetlenül a bírót és az esküdteket az ingatlan javakkal rendelkező lakosok választhatták.

Kállay Ödön a társadalom egy osztályát sem akarja kizárni a politikai képviselők közül, „politika páriákat szaporítani nem akar.” „De vajjon nyugodtság eszközöltetik-e, ha azon osztályt kirekesztjük, mely a növekedő iparral folyton szaporodni fog?” Kubinyi Ferenc pedig „a mennyiben pedig a nemesi privilégiumok fennállanak, s a megyékben nemes és nem nemes közt különbség létezik, hasonló visszlést a városokban, a szabadság és a felvilágosodás fészkeiben felállítani nem akar”, mi több, azt javasolja, hogy a városokban mindenki, az értelmiség, de a zsidók is, kapják meg a szavazati jogot. Lónyay Gábor úgy véli, „a negyedik rend egy részét minden jog nélkül hagyni s az alkotmány sáncai közül kirekeszteni és ez által egy örökké elgűlöltlen forrongó néposztályt alakítani veszélyes volna mind az egész hazára, mind magára a negyedik rendre nézve.” Végül idézzük Perczelt, aki elutasítja mind a cenzust, mind a közvetett választást, hiszen nem akarhatja „a vagyonosok arisztokráciáját állítani fel a hazában.”⁸⁹

A magyar intézményrendszer szerint a megyék, illetve a szabad királyi városok „municipiumoknak” nevezett egymástól független helyi autonómiákat alkotnak; semmi sem tiltja tehát, hogy a különböző municipiumok választói testületei különböző elvek szerint épüljenek fel. Egy adott municipiumon belül persze csak egy ilyen testület működhet, amely mind a helyi tisztségviselők, mind az országgyűlési képviselők megválasztására jogosult.

A reformok, amelyeket a baloldal 1843-44 során javasolt, nyilvánvalóan következetlenek voltak. Ezt egyrészt az intézményrendszer, másrészt pedig választási megfontolások magyarázzák.

Egy megreformált diétán a városok 16 szavazattal rendelkeztek volna, a többi szavazat elosztása változatlan maradt volna (49 vármegye, Horvátország, 4 kerület és a klérus). A liberálisok azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a következő országgyűlésen a 71 voksból legalább 36-ot biztosítsanak a maguk számára, ehhez pedig legfőképpen a vármegyékben kellett szervezőmunkát kifejteni. Márpedig, ha a honorácior értelmiséget (különösen a tanítókat, a jegyzőket és a protestáns lelkészeket) a szavazati joggal rendelkezők közé számítjuk, a liberális ellenzék reális eséllyel számíthatott 30-32 vármegyére⁹⁰ a szokásos 18 helyett. Nem tűnt különösen nehéz feladatnak ezenfelül néhány városi szavazatot szerezni, ehhez elegendő lett volna a városi patríciusok monopóliumának megszüntetése olyan cenzussal, amely szavazati jogot adott volna a kézműveseknek, a városban élő földműveseknek és a jómódú zsidóknak. Ez utóbbiak körülbelül fél tucat városban billentheték volna a baloldal javára a mérleg nyelvét. A vármegyékben viszont a baloldalnak nem volt szüksége a zsidó szavazatokra, nem is tett semmit, amivel elidegeníthette volna hagyományosan antiszemita vagy legalábbis annak tartott klientúráját.

Ezeket a bonyolult, inkohérens és meglehetősen bizarr⁹¹ választási reformterveket 1844-ben a képviselők elfogadták, a felsőház azonban elutasította. Érvénybe lépésük sem változ-

⁸⁹ Kovács II. 541-44.

⁹⁰ 1832 és 1843 között a liberálisoknak összesen 27 vármegyében sikerült egyszer vagy többször győzniük. A honorácior-értelmiség szavazataival könnyen a baloldal kezébe hullhatott volna Abaúj, Fejér, Veszprém, Vas, sőt esetleg Baranya és Nyitra vármegye is.

⁹¹ A municipális rendszer újjászervezésével foglalkozó törvényjavaslat azon része, amely a városi választói kollégiumokra vonatkozott, az 1843. november 21-i kerületi ülésen került tárgyalásra. A javaslat szerint az ország hat, 30 000 főt meghaladó lakosságú városa (Pest, Debrecen, Szabadka, Buda, Pozsony és Szeged) egyenként 2-2 szavazattal rendelkeztek volna a diétán. A kilenc, 10 000 és 30 000 közötti lakossal rendelkező város (Zombor, Székesfehérvár, Temesvár, Újvidék, Komárom, Győr, Sopron, Zágráb és Kassa) 1-1 szavazatot kapott volna. A többi 33 város a fennmaradó 11 szavazaton osztozott volna, méghozzá egy olyan bonyolult rész-szavazati szisztéma szerint, amely nemcsak fél szavazatot, hanem a fél szavazat harmad értékét is képes volt megkülönböztetni (például Kőszeg, Kismarton és Ruszt együttesen rendelkeztek egy fél szavazattal). A cél a vármegyei és városi szavazatok közti 49:16-os arány megőrzése volt. A szavazatok számlálása ezért nem megyenként, hanem követenként történt volna: minden megye két szavazattal rendelkezett

tatta volna a magyar országgyűlést népképviselői parlamentté, de céljuk nem is ez volt. Igazi értelmük az lett volna, hogy szilárd baloldali többséget biztosítsanak az alsóházban, s ezzel olyan körülményeket teremtsenek, amelyek között valódi reformok születhetnek.

A választást szabályozó feudális szokásjog tartalmazott néhány olyan rendelkezést, amelyek igen nehezen lettek volna átültethetők egy szabályozott és kodifikált censzusos választási rendszerbe. A nemesi földbirtok és a szavazati jog közötti szoros összefüggés következtében egy adott személy minden olyan vármegye választási listáján szerepelhetett, ahol földbirtokkal rendelkezett. Hasonlóképpen, az özvegyek és férjezetlen hajadonok – meghatalmazás útján – szavazhattak. Az első pontban az országgyűlési javaslat nem tervezett semmiféle változtatást, a nők szavazati jogának kérdésében azonban kénytelenek voltak valamiféle döntést hozni, hiszen a szavazati jog birtoklásának képességét kodifikálni kellett. Beöthy azt javasolta, hogy adassék meg a szavazójog a fentebbi kritériumoknak eleget tévő nőknek, javaslata azonban mindössze tizenhét támogató szavazatot kapott,⁹² s így a Karok és Rendek a nők polgári jogait feláldozták a censzusos „népképviselő” oltárán.

Tulajdoni helyzetétől teljesen függetlenül minden „kutyabőrrel” rendelkező, nagykorú, nemes férfiú rendelkezett a választáson való részvétel jogával, mégpedig a lakóhely szerinti megyében.⁹³ A 46 megyében élő 130-140 ezer nemesből körülbelül százcezer nem tett volna eleget a censzusnak, nem rendelkezvén sem diplomával, sem megfelelő javakkal. Az ő esetleges kizárásuk a politikai jogokból nyílt szakítást jelentett volna a tradíciókkal, amelyek értékét maga az ország léte, fennmaradása bizonyította. A nemesi kiváltságokat tulajdonképpen az a tény legitímálta, hogy – a vagyoni helyzettől függetlenül – személyhez kötődtek. Azok, akik a birtokos nemesség „primogenituráját” át akarták menteni a feudalizmus felszámolása utáni időkre is, egyszerűen nem engedhették meg maguknak, hogy eltöröljék az armális kisenemesek politikai kiváltságait. Ha akarták volna, sem tudták volna a megyéktől az ilyen értelmű instrukciókat kicsikarni. Mi több, bármire, aki ilyen javaslatokkal állt volna elő, minden megyében a biztos kudarc várt volna. 1843-44 során (de 1848-ban is) kizárólag a centristák javasolták a censzus általános, nemesre és közrendűre is kiterjedő érvényesítését.

Alá kell húznunk végül a választási rendszer két sajátosságát: a szavazás nyílt volt és a vármegye székhelyén zajlott. A közvetlen nemesi demokráciában fel sem merült a titkos szavazás kérdése, hiszen a választáson való pusztán részvételnél sokkal fontosabb volt a választó számára az, hogy köztudomásra hozza állásfoglalását, sőt esetenként akár össze is csapjon az ellenpárttal (furkósbottal, késsel, néha puskával). Valójában mindkét oldal úgy vélte, hogy értelmetlen dolog „rejtőzködvé” szavazni. A titkos szavazás megfosztotta volna a konzervatív szavazót attól az örömtől, hogy bátran megvédhette a történelmi alkotmányt; az ellenzéki szavazónak pedig biztosan hiányzott volna az a kéjes érzés, hogy nyílt sisakkal állhatott ki a hazáért, és teríthette földre a kormány cinkosait. Ráadásul titkos szavazás esetén a szegény, a kortesforintokra igencsak rászoruló választók nem tudták volna pénzzé tenni szavazatukat. Váratlan és meghökkentő érvek kerültek elő a rendszer hibátlan voltát bizonyítandó: 1843-ban Pozsony vármegye gyűlése a csalást kiküszöbölendő⁹⁴ vetette el a titkos szavazást.

---

volna. A kerületi ülés ugyanakkor elutasította a 18. század vége óta kiváltságos városok (Pécs, Arad, Eszék és Felsőbánya) *inartikulációját*, mégpedig azért, hogy megmaradjon az elfogadása óta szentnek és sérthetetlennek tekintett 49:16-os (vagy 98:32-es) arány a megyei és városi szavazatok között.

⁹² Arad, Árva, Baranya, Bihar, Csongrád, Esztergom, Hont, Krassó, Pozsony, Temes, Tolna, Torontál, Ugocsa, Zemplén, Zólyom, Szerém és Verőce támogatták Beöthy javaslatát. Ez a szavazás azért különösen érdekes, mert mutatja, hogy egy adott megye a nők szavazati joga kérdésében elfoglalt álláspontja teljesen független a megye politikai hovatartozásától. Lásd Kovács III. 158-165.

⁹³ A nagykorúság korhatára 20 év volt.

⁹⁴ Pozsonyi Levéltár, Közgazdászok Jegyzőkönyvek, 1843. 45. A titkos szavazás a diétán is csak az Ancien Régime utolsó éveiben került bevezetésre, és akkor is csak a kerületi bizottságokat választották titkosan, a személyes torzskodásokat elkerülendő.

Az a szokás, amely szerint a választás a vármegye székhelyén zajlott, a választók többségnek részvételtét lehetetlenné tette. Nagy szerepet játszott viszont a választási csalások intézményesülésében, hiszen a választókat a pártok költségén szállították a helyszínre, ugyan-ezen forrásból etették és itatták őket.

Végül 1848 márciusában az előző diéta munkálataira támaszkodó baloldal dossziéi készén voltak, s így néhány nap alatt sikerült megfogalmazni egy cenzuson alapuló választási törvényt, amely rövid időn belül érvénybe léphetett, és amelyben a választókerületek területi elosztása figyelemremélően kiegyensúlyozott volt.

A törvény biztosította a legalább egynegyed telekkel megváltott jobbágyok, a diplomások, a legalább 300 forint értékű ingatlanvagyonnal rendelkező birtokosok, a legalább egy segédet dolgoztató kézművesek, kereskedők és iparosok választójogát, valamint azokat is, akik igazolni tudták, hogy legalább 100 forint éves jövedelemmel rendelkeznek (kivéve a zsidókat). Meg erősítette mindazok választójogát, akik azzal valaha rendelkeztek; a nemesek (1. paragrafus) és a szabad királyi városi polgárok (2. paragrafus C. bekezdése) tehát vagyoni helyzetüktől függetlenül szavazhattak.

Ez a törvény azonban csak a parlamenti választásokat szabályozta. Az 1848. áprilisi törvények bizonyos hézagai és önellentmondásai arra mutatnak, hogy a tervek nem voltak teljesen készen. A szabad királyi városokról szóló 23. törvénycikk például jóval magasabb cen-zushoz kötötte a municipális választásokon való részvétel jogát, mint az 5. törvénycikk a parlamenti választásokon való részvétel cen-zusát; az országgyűlés pedig a vármegyék „nép-képviseleti alapon”⁹⁵ történő újjászervezésének feladatát a még a jövőben megválasztandó parlamentre hagyományozta (amely azután szintén nem foglalkozott a kérdéssel).

Bars és Pest vármegyék nem is várták meg az új törvényt: 1848 márciusában azzal, hogy minden lakosuknak megadták a gyűléseken való részvétel és szavazás jogát, voltaképpen megvalósították az „általános választójogot”. Ezen a forradalmi napok lázát tükröző gesztusoknak – nyilvánvaló gyakorlati kivihetlenségük ellenére (nehezen képzelhető el, hogy 30 vagy 50 ezer paraszt bemegy szavazni az akár 150 km távolságra található megyeszékhelyre, bezúfolódva egy mindössze pár száz ülőhellyel rendelkező ülésterembe) – nem csak szimbolikus értékük volt. Fennmaradt a vármegyei gyűlés jogfolytonossága, ugyanakkor lehetővé vált az is, hogy a honorácior-értelmiség, különösen pedig a pesti forradalmi ifjúság törvényesen vegyen részt a válság idején a hatalom gyakorlásában.

Az 1848. áprilisi, befejezetlen és részben improvizált választási reform valóban létrehozta a feudális diéta romjain a képviseleti elv alapján működő parlamentet, a helyi hatalmat azonban továbbra is a régi politikai osztály kezében hagyta. Ugy tűnt, Kossuth ígéretének megfelelően a nemesség képes volt átmenteni magát a feudalizmus utáni időkre is.

Az igazságszolgáltatás humanizálása

Nehéz felmérni, milyen óriási utat tett meg Európa az igazságszolgáltatás kérdésében a 18. század közepe és a 19. század közepe, tehát Beccaria „Bűnökről és büntetésekről” szóló 1764-es munkájának megjelenése és a halálbüntetés portugáliai eltörlése (1867) között.⁹⁶ Igaz, hogy jogi, erkölcsi és szellemi forradalmát megelőzően az európai országok többségében századokon át elviselhetetlen kegyetlenkedés, önkényeskedés és büntetőjogi rendezetlenség tombolt. A vizsgálat szabályozásától az ítélethozatalig, a bűnök meghatározásától a bíróságok megszervezéséig mindent újra kellett gondolni és meg kellett reformálni. Az igazságügyi reform legtürelmetlenebb úttörői, a felvilágosult büntetőjog első európai kodifikátorai József és Lipót voltak, az előbbi Ausztriában, az utóbbi Toscanában.

⁹⁵ Kossuth XI. 719.

⁹⁶ Lásd Voltaire kommentárját Beccaria művéről, *Mélanges* (Édition Pléiade), 787-825.

A kínvallatás intézményét már 1776-ban eltörölték ugyan a Monarchiában, az igazságszolgáltatás valódi újjászervezésének folyamata azonban csak József trónra lépésével, 1780-ban kezdődött. Magyarországon József 1783-ban indította el a reformokat,⁹⁷ a *Novus Ordo* 1787-ben a *Sanctio Criminalis Josephina* elfogadásával⁹⁸ és a halálbüntetés eltörlésével tette teljessé.

A reform eltörölte az úriszék büntetőjogi illetékességét, a nemesi vármegye *sedes judiciaria* helyére állított állandó bíróságok (*judicia subalterna*) pedig minden vádlott ügyét egyforma módon, annak osztály-hovatartozásától függetlenül vizsgálta. A barbár fenytések (kínzás, csonkítás, javak teljes elkobzása) eltöröltettek, helyüket a büntetések szűkebb választéka vette át: pénzbírságok, botozás vagy ostromozás, pellengér, börtön, szégyenbélyeg besütésével súlyosbított kényszermunka, amely büntetésekkel bizonyos esetben a nemesi státus elvesztése is járt. A felvilágosult nézeteknek megfelelően a büntetését letöltő bűnöző visszanyerte jogait, és a továbbiakban tisztességes polgárként volt kezelendő. Az eddig büntetőjogi kérdésként kezelt istenkáromlás és öngyilkossági kísérlet ezentúl pszichiátriai kezelést vont maga után.

1790 tavaszán hihetetlen gyorsasággal állították helyre az ország egész területén (és minden szinten) a régi, 1780-ig érvényben lévő igazságszolgáltatási rendszert.⁹⁹ Noha a nemesség egy szempillantás alatt visszaszerezte igazságszolgáltatási illetékességét, a bűnüldözés elveit és gyakorlatát érintő változások nem tűntek el nyomtalanul. A politikai osztály jelentős része elfogadta a jozefinista reformok szellemét, noha abban konszenzus állt fenn, hogy az enyhébb igazságszolgáltatást a nemességnek kell gyakorolnia. A szabadságharcúvesség például, amint ezt Nagyváthy pamfletje is bizonyítja, kiállt a halálbüntetés eltörlése mellett, mivel azt a kitűzött céllal, a bűnözők megjavításával összeegyeztethetetlen, bosszún alapuló módszernek tartotta.

Az 1790-91-es országgyűlés feladata volt, hogy rendelkezzen a régi jogrendszerhez való visszatérés módozatairól. A diéta, a jozefinisták erőfeszítései ellenére nem erősítette meg a halálbüntetés eltörlését; törvényesítette viszont a reform két kulcsfontosságú intézkedését: eltörölte a kínvallatást (1791:42.), valamint megadta a közrendűeknek a fellebbezés jogát. Ami talán még ennél is fontosabb: az országgyűlés büntető törvénykönyv megszerkesztését határozta el, amely feladatot (számos további mellett) a jogi bizottság kapta (1791:67:6 §).

A tervezet kész lett ugyan 1795-re, de a többi javaslattal együtt ad acta tették. A szöveg három jelentős újítást javasol: 1. az igazságszolgáltatás humanizálását (a kínvallatás és a megcsonkítás, valamint a magyar jogrendben „exaspérationnak” nevezett kínhalál eltörlése, a halálbüntetésnek kizárólag a társadalom védelmében való alkalmazása, a testi fenytések oly módon történő végrehajtása, hogy az ne fenyegetse az elítéltek életét és egészségét stb.); 2. a földesúri igazságszolgáltatás büntetőjogi illetékességének megszüntetését, ugyanakkor az osztálykülönbségek megőrzését (a nemesek, a városi polgárok és a honorácior-értelmiség nem tehető ki testi fenytésnek); 3. a bűntények meghatározásának és súlyosságuk rangsorának modernizációját.

1792-t követően minden országgyűlés meghosszabbította a földesúri igazságszolgáltatást helyreállító 1791:35. törvény cikk érvényességét. A bizottsági munka 1827-ben kezdődött újra, eredménytelenül. 1836-ban a földesúri igazságszolgáltatás fegyvertárából végre kimentek a testi fenytések. Végül 1840-ben a diéta létrehozott egy bizottságot, amelynek feladata az új börtönrendszer és a büntető törvénykönyv kidolgozása volt. A bizottság ösz-

⁹⁷ Lásd Varga Endre: A királyi curia 1780-1850. Budapest, 1974. (a továbbiakban: Varga) II. fejezet, 25-73.; és Hajdú Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest, 1971. 34-48.

⁹⁸ A király a törvényt 1787. január 13-án szignálta, Magyarországon pedig ugyanazon év április 2-án hirdették ki.

⁹⁹ Az 1790. április 7-i császári rendelettel. Vö. Varga 80.

szététele azt mutatta, hogy a politikai osztály czúttal valóban eltökélte magát egy igazi igazságszolgáltatási reform végrehajtására.¹⁰⁰

A helyzet sok szempontból kedvező volt. Franciaország júliusi monarchiájához hasonlóan a magyar közvélemény is érezte, hogy feltétlenül szükséges a börtönrendszer humanizálása. A börtönök különösen kegyetlen voltára Széchenyi a következő szavakkal hívta fel a figyelmet a Hitelben: „... vármegyeházépítésben, hol közönségesen egy pár szabad oblatum után a' munka 's költség legnagyobb terhét azon osztály viszi, mellynek a vármegyeház néha nem egyéb 'kínzó helynél.”¹⁰¹ Erre Dessewffy József úgy válaszol, miszerint „schol a' világon se tsináltak börtönt, a gonosz-tévők mulatsága végett.”¹⁰²

Nagy visszhangot keltett Bölöni Farkas Sándor amerikai úti beszámolója, különösen az amerikai börtönrendszerről, a charlestowni mintafegyházzól¹⁰³ szóló beszámolója, amely alapján mindenki lemérhette, hogy a magyar börtönök milyen messze állnak az ideálistól.¹⁰⁴ A mű megjelenése után a börtönrendszer reformjának követelése a baloldal prioritásai közé került.¹⁰⁵ 1837-ben Eötvös az auburni rendszer bevezetését ajánlotta, míg egy évvel később Szemere a pennsylvaniai szisztéma mellett foglalt állást.¹⁰⁶ Az 1832-36-os diéta vitái arról tanúskodnak, hogy a baloldal elutasította a testi fenyítés elvét is. Végül pedig az 1836-39-es politikai perek tanulságainak levonása után megindult a küzdelem a bíróságok újjászervezéséért is. A cél az volt, hogy megszüntessék annak lehetőségét, hogy a kormány befolyása jogi visszaélésekhez vezessen.

Szalay még a bizottsági munka megkezdése előtt közreadta két cikkét („Codificatio”, illetve „A' büntető eljárásról”¹⁰⁷ címmel), mely írások „valóban lényeges befolyással volt[ak] a választmány működésének irányítására, a szakbeliségre s a tudományos alapok és elvek tisztázására”.¹⁰⁸

A bizottság nem egészen másfél év alatt elvégezte, még hozzá jól elvégezte feladatát, hála Deák jogi zsenialitásának és vitathatatlan tekintélyének. A három (a büntetőkézreírásról, a büntetőeljárásról és a börtönrendszerről szóló) javaslat a bizottság által elfogadott formájában a felvilágosult és liberális humanizmus elveiből merítette alapelveit. A javaslatok szerzői ki szándékoztak törölni a törvények lapjairól és a jogszokásokból mindent, ami feudális és barbár volt: a földesúri igazságszolgáltatást, az osztálymegkülönböztetést, a halálbüntetést, a megalázó büntetéseket, a büntetések meghatározott minimumát; számos más újítás mellett pedig bevezették a büntetőperek nyilvánosságát, a szóbeli eljárást, valamint tíz állami börtön

¹⁰⁰ A baloldali országos szintű vezetői: Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Beöthy Ödön, Bezzeredy István, Pálóczy László és Pázmándy Dénes képviselték az előkészítő bizottságban, de a jobboldalon sem volt hiány szellemi erőben: Andrássy József és Zsedényi Ede is a bizottság tagjai voltak. A főrendek is tanúbizonyságot tettek arról, hogy fontosnak érzik a kérdést, hiszen a püspökök legmérsékeltebbjét, Lonovics Józsefet, valamint Eötvös József bárót delegálták a bizottságba.

¹⁰¹ Széchenyi István: Hitel. Budapest, 1930. 472-473.

¹⁰² Dessewffy válasza a Hitel fent idézett kiadásának 630. oldalán található.

¹⁰³ Ezen alkalomból találkozott Bölöni Farkas Tocqueville-lel és Beaumont-tal.

¹⁰⁴ „Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában henye élet unalmi között egymást tanítva még rendszerebben bétanultassék a gonoszság a státus költségén; hol a fogoly a botrányok közt megutálva a bosszúálló törvényeket új elkeseredéssel tér meg az életbe, visszabosszulni az ötlet üldözőket.” Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Budapest, 1943. 103.

¹⁰⁵ Vö. Nékám Edit: A balassagyarmati rabdolgoztató intézet működése, 1830-48. Levéltári Szemle, 28. 1978. 85-90.

¹⁰⁶ Eötvös 1837-ben publikálta a Themis hasábjain a „Javaslat fogházjavítás ügyében” című cikkét (újra kiadását lásd Összes művei, XII. 3-37.); Szemere Bertalan terve pedig 1838-ban Kassán látott napvilágot.

¹⁰⁷ A két cikk a Budapesti Szemle-ben jelent meg 1840-ben, illetve 1841-ben (újra kiadásukat lásd a Publicistai dolgozatok című kötetben, Pest, 1847. I. 21-90., illetve 105-173.)

¹⁰⁸ Ferenczi Zoltán: Deák Ferenc élete. Budapest, 1904. I. 343.

megépítését írták elő.¹⁰⁹ Az alsóház a javaslatot a következő pontokkal egészítette ki: esküdt-szék létrehozása a vádtanácsban és a vádlottak bűnösségéről nyilatkozó törvényszékeken; az állandó bírák büntetések kiszabását illető kompetenciájának mérséklése.

Az igazságszolgáltatásról szóló vitákból két, számomra fontosnak tűnő részletet szeretnék kiemelni: Bezerédy István javaslatára az alsóház az üldözendő cselekmények közé sorolta az állatkínzást; viszont a személynök tiltakozása ellenére a többség nem tekintette büntetendő cselekménynek az istenkáromlást.¹¹⁰

A halálbüntetésről szóló kerületi vita 1843. augusztus 18-án és 19-én zajlott. Nyilvánvalóan ezek voltak a diéta legforróbb pillanatai, hiszen ez volt a magyar Karok és Rendek egyetlen alkalma arra, hogy történelmi jelentőségű tettet hajtsanak végre. 1843-ban a halálbüntetés még minden országban érvényben volt, noha Belgiumban és az USA egyes államaiban már kezdett kikopni a használatból. Szemere Bertalan 1843. augusztus 19-én elmondott beszéde nemcsak a parlamenti szónoklattan mesterműve, hanem egyben a leg-tökéletesebb, legtömörebb és legmeggyőzőbb a halálbüntetés eltörlése érdekében a magyarul, de valószínűleg sok más nyelven elmondott beszédek közül is.¹¹¹ Az 1970-es évek érveinek mindegyike szerepel ebben a szónoklatban az esetleges bírósági tévedés helyrehozhatatlanságától egészen addig a megfontolásig, hogy teljesen felesleges a halálbüntetés, hiszen a statisztikák szerint semmiféle visszatartó erővel nem bír.¹¹² Szemere beszédének utolsó szavai a halálbüntetés mindenkori ellenzőinek jelmondatául is szolgálhatnak: „Mert nekem úgy tetszik, hogy midőn a ’státus javainak’ rablóját megöli, a’ társaság ellen elkövetett bűnt a’ természet elleni vétekkel boszúlja meg, ’s midőn a’ gyilkost kivégzi, nem büntet, hanem ismétli a’ bűnt.”

A kerületi ülés 30 igen szavazattal (köztük a kléruséval), 12 ellenszavazattal és 7 tartózkodás mellett elfogadta a halálbüntetés eltörlését. A döntést a szeptember 2-i országos ülés erősítette meg. A liberálisoknak az igazságszolgáltatás humanizálását célzó erőfeszítései a felsőháza vétóján buktak meg. Ez az 1843 nyárvégi szavazás mégis azt bizonyítja, hogy következetlenségei és óvatossága ellenére a magyar baloldal az európai liberalizmushoz tartozik.

Fordította: Balázs Péter

¹⁰⁹ Kassán, Pécsen, Szatmárnémetiben, Keszthelyen, Nagyváradon, Miskolcon, Budán, Léván és Aradon (Kovács II. 361-365.). Minden pennsylvaniai rendszer szerint épült börtön 500 rab befogadására volt tervezve (Kovács II. 425). A kiegészítő javaslatok sorából említésre érdemes Beöthyé, aki kényelmesebb elhelyezést kért a börtönben szülő nőknek, valamint Szentkirályié, aki azt akarta elérni, hogy a rabok kéthavonta fürdőt vehessenek.

¹¹⁰ Egy különbizottságra rótták az állatkínzásról szóló törvényjavaslat kidolgozásának feladatát (Kovács II. 356.). Az istenkáromlásról lásd Kovács II. 417-19.

¹¹¹ A beszéd Bajza József Ellenőrében jelent meg (Lipscse, 1847. 389-407.).

¹¹² Vö. Toulal, Jean: *De la peine de mort en question*. Paris, Pygmalion, 1977.